

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za germanistiku
Nastavnički smjer
Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti
Bibliotekarstvo

Marina Krznarić

Knjige za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od
1761. do 1850. godine

Diplomski rad

Mentorice: izv. prof. dr. sc. Maja Häusler
izv. prof. dr. sc. Daniela Živković

Zagreb, 2018.

1. Uvod.....	4
2. Povijesni okvir.....	5
2.1 Politička situacija	5
2.2 Prosvjetne reforme austrijskih vladara	6
2.3 Status njemačkog jezika	8
2.4 Izdavanje školskih knjiga	9
2.4.1 Tiskarske radionice	9
2.4.2 Višestruko izdavanje nekih školskih knjiga	15
2.4.4 Pitanje autorstva	16
3. Knjige za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. godine	18
3.1 Metoda opisa	18
3.2 Prikazi knjiga.....	19
Tadijanović, Blaž: Svaschta po mallo (1761.)	20
Relković, Matija Antun: Nova slavonska, i nimacska grammatika (1767.)	23
Pomum granatum (1771.).....	26
Nemska grammatika (1772.)	28
Marijan Lanosović: Neue Einleitung zur slawonischen Sprache (1778.)	30
ABC knisicza (1779.).....	34
Lesebuch von der Rechtschaffenheit (1780.)	36
Anleitung zur deutschen Sprachlehre (1780.)	40
Kratki navuk pravopiszanya Nemskoga (1780.)	43
Anleitung zum Schönschreiben (1785.)	43
Grammatica Germanica (1785.)	44
Kornig, Franz: Kroatische Sprachlehre (1795.)	47
Imen knisicza za haszen ladanyzkih skol (1796.)	50
Imen knisica za haszen varashkih uchilnic (1823.).....	52
Sprachübungen in der deutschen und kroatischen Sprache (1823.).....	54
Deutsche Sprachlehre für Schüler der ersten und zweyten Classe der Militär=Gränzschen (1836.)	56
Deutsche Sprachlehre zum Gebrauche der Militär-Gränzschen (1839.)	59
Begry, Franjo Ksaver: Nemačke, i horvatsko-slavonske reči i razgovori (1846.)	62
Nemačka slovnica za ilirske učenike pervoga i drugoga razreda početnih učionica (1847.)	64

Ilirsko-nemačka čitanka za mladež, kao i za učitelje, odhranitelje, građane i seljake (1850.)	65
Des ilirisch=deutschen Lesebuches drittes Bändchen. Kunst und Wissenschaft (1850.)	65
4. Zaključak	68
Literatura	71
Prilog: Bibliografija knjiga objavljenih za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. godine	73

1. Uvod

Ovaj rad opisuje knjige za učenje njemačkog jezika namijenjene učenicima s hrvatskim materinskim jezikom.¹ Cilj je rada utvrditi koje su knjige na području današnje Hrvatske korištene za učenje njemačkog jezika i istražiti razvoj te vrste literature u određenom periodu. Osvjetljavanje tog važnog segmenta naše kulturne i obrazovne povijesti uklapa se u istraživanje razvoja učenja i poučavanja stranih jezika, što je jedno od područja interesa strano-jezične didaktike.

Slični su radovi poduzeti uz potporu organizacije Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG)², pod vodstvom njemačkih znanstvenika Helmuta Glücka (lingvist) i Konrada Schrödera (anglist, didaktičar), i to za Češku, Moravsku i Poljsku. Rezultati prvog projekta objavljeni su u djelu *Deutsche Sprachbücher in Böhmen und Mähren vom 15. Jahrhundert bis 1918. Eine teilkommentierte Bibliographie* (Glück i dr. 2002.).

Drugi je projekt obuhvatio materijale za učenje njemačkog kao stranog jezika na području današnje Poljske. Istražena su djela objavljena u razdoblju od 15. stoljeća do 1918. godine, a čuvaju se u poljskim i njemačkim knjižnicama i arhivima. Rezultati tog projekta, provedenog između ožujka 2004. i lipnja 2005., objavljeni su 2007. godine kao djelomično komentirana bibliografija pod naslovom Glück/Schröder: *Deutschlernen in den polnischen Ländern vom 15. Jahrhundert bis 1918*. To mi je djelo poslužilo pri koncipiranju mog rada, a posebno kod koncipiranja načina opisa pojedinih knjiga. Činjenica da je ugledna organizacija poput DFG financirala takve projekte svjedoči o njihovoj važnosti za istraživanje prožimanja kultura u Europi.

Odabrala sam razdoblje od 1761. godine, kada nalazimo prvu takvu knjigu, do 1850. godine. Taj period karakterizira pojačana upotreba njemačkog jezika u Hrvatskoj. Učenje njemačkog jezika u tom se razdoblju potiče od strane vlasti, a poslije 1848. godine, odnosno nakon etabliranja hrvatskog kao službenog jezika, situacija se mijenja.

Kao polazište za istraživanje i sastavljanje bibliografije poslužila mi je sekundarna literatura i fond Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu iz kojeg sam sastavila korpus za svoj rad. Primjerci knjiga pohranjeni su u trezoru ili u zatvorenom spremištu te knjižnice. Sva djela naručila sam iz tih spremišta i analizirala ih prema određenim kriterijima o kojima ću pisati kasnije.

---

¹ U ovom radu zbog jednostavnosti prikaza koristim pojam „hrvatski jezik“ da bih obuhvatila sve hrvatske dijalekte koji su se u ono vrijeme koristili u različitim hrvatskim krajevima.

² Njemačka istraživačka zaklada koja podupire znanost i istraživačku djelatnost.

Istraživanjem povijesti učenja njemačkog jezika u Hrvatskoj bavilo se više autora: Dr. sc. Maja Häusler opisala je povijest učenja njemačkog jezika u našim krajevima od 18. do 20. stoljeća i u više radova prikazala historijske udžbenike. Druga dva autora bavila su se ovom temom i istražila je u prvom dijelu razdoblja kojim se namjeravam baviti u ovom radu. Dr. sc. Daniela Živković istraživala je povijesnu ulogu njemačkog jezika u Zagrebu, provela istraživanje publicistike na njemačkom jeziku objavljene u Zagrebu u drugoj polovini 18. stoljeća, te sastavila bibliografiju tih publikacija. Dr. sc. Stanko Žepić opisao je sedam njemačkih gramatika za hrvatsko područje objavljenih u drugoj polovini 18. stoljeća. Njemački autor dr. Wolfgang Kessler obradio je temu povijest tiskarstva i knjižarstva u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji od 1767. do 1848. godine te zabilježio gotovo sva izdanja tog razdoblja.

Rad sam podijelila u dva dijela. Nakon uvoda prvi dio rada sadržava povijesni pregled. U obzir sam uzela važna obilježja i pojmove vezane uz to razdoblje kao što su: prosvjetiteljstvo i njegovi utjecaji, osnivanje Hrvatskog kraljevskog vijeća u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (1767.), prosvjetne reforme austrijskih vladara, status njemačkog jezika u hrvatskim krajevima i pojačana izdavačka djelatnost u području školskih knjiga.

Drugi dio rada sadrži opis knjiga i rezultat je istraživanja u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Na početku tog poglavlja prikazujem kategorije koje sam primijenila za opis knjiga, nakon čega slijedi sam prikaz knjiga u kojem se opisana djela nižu u kronološkom rasporedu.

2. Povijesni okvir

U ovom poglavlju dajem kratak pregled povijesnih događanja bitnih za shvaćanje konteksta u kojem su objavljene opisane školske knjige.

2.1 Politička situacija

U drugoj polovini 18. stoljeća Hrvatska je u sklopu Habsburške Monarhije bila podijeljena na civilnu Hrvatsku, Vojnu krajinu, Dalmaciju, Istru i Rijeku. Civilna je Hrvatska upravno pripadala ugarskom dijelu Monarhije, dok je Vojna krajina bila pod izravnom upravom austrijskih vlasti. Nakon pada Mletačke Republike 1797. godine Dalmacija i Istra ulaze u sastav Austrije, a nešto kasnije i Dubrovnik (Häusler 1992: 4-5).

Duh prosvjetiteljstva sa Zapada u to vrijeme prodire i u hrvatske krajeve, zajedno s reformatorskim potezima austrijskih vladara Marije Terezije i Josipa II. Marija Terezija 1767. godine osniva Kraljevsko vijeće u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Bio je to središnji organ upravljanja kojemu je cilj bio oslabiti moć staleža i služiti centralističkim

namjerama dvora koji je želio provoditi novu prosvjetnu politiku. U izvršnom je pogledu to Vijeće hrvatskim krajevima osiguralo samostalnost prema Ugarskoj (ibid.: 6). Jedan od osnovnih zadataka ovog Vijeća bila je briga za bolji odgoj i obrazovanje mladeži. Vijeće je radilo na programu školske reforme, na uređenju i otvaranju novih pučkih škola i bilo je pokretač razdoblja aktivnije izdavačke djelatnosti.³ Otpor plemstva doveo je do ukinuća te „hrvatske vlade“ 1779. godine. Time su hrvatske zemlje podređene Ugarskom namjesničkom vijeću, čime nestaje upravna samostalnost Hrvatske, a učvršćuje se politička ovisnost od Ugarske kako će ostati do raspada Monarhije (1918.) (Häusler 1992: 6).

2.2 Prosvjetne reforme austrijskih vladara

Odgoj i obrazovanje bili su u domeni svećenstva sve dok 1770. godine nije izdan dekret kojim država proglašava prosvjetu javnim interesom i preuzima je u svoju nadležnost. Cilj je prosvjetnih reformi austrijskih vladara bio stvaranje jedinstvenog školskog sustava u svim dijelovima Monarhije i općenito poboljšanje obrazovanosti stanovništva. Taj je zadatak dobio šleski opat Johann Ignaz von Felbiger koji je stekao iskustvo baveći se reformom pučkog školstva u Prusiji. Marija Terezija imenovala ga je ravnateljem škola u Austriji. On je prema njenim uputama i vlastitu iskustvu izradio nacrt koji je 1774. godine odobren kao temeljni dokument za uređenje školstva poznat pod nazivom *Opći školski red* (njem. *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivilaschulen in sämtlichen kais.-königl. Erbländern*).⁴ Tom odredbom škole su prešle u nadležnost države. Ona je bila obavezujuća za područje Vojne krajine. Temeljila se na prosvjetiteljskim principima, npr. da svima treba pružiti primjerenu izobrazbu (uvodi se školska obaveza za svu djecu između 6. i 12. godine) i da svu djecu treba podučavati zajedno kako bi se ublažile staleške razlike među njima. Nastavni je jezik njemački, a za krajeve s drugim materinskim jezicima odredba donosi kratke posebne upute (Häusler ibid.: 9-11).

Godine 1777. Marija Terezija proglašava posebnu odredbu *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, koja je vrijedila za Hrvatsku i Slavoniju. Nastavni jezik u osnovnim je školama jezik koji se govori u okružju, a mogu se učiti i njemački i latinski, dok je u višim školama nastavni jezik latinski, a preporučuje se učenje njemačkog kao drugog jezika (Häusler 1995: 21).

---

³ Filipan, B. Prosvjetna politika Hrvatskog kraljevskog vijeća s posebnim osvrtom na osnovno školstvo. // Radovi Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1(1986), str. 211-249. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/133931> (05.09.2018.).

⁴ Pod “deutsche Schulen” misli se na škole u kojima se nastava izvodi na narodnom, a ne latinskom jeziku.

Felbigeru se pripisuju školske knjige za čitanje, pisanje, njemački pravopis i njemačka gramatika. Godine 1775. izlazi njegov priručnik *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Erblanden* koji je u našim krajevima vrijedio do sredine 19. stoljeća. U njemu je prikazana „nova metoda“ koja se temelji na sljedećim principima:

- opće obrazovanje,
- zajednička socijalizacija djece u javnim školama,
- glavni zadatak škole jest odgoj čestitih građana i obrazovanje sposobnih radnika,
- nastava na narodnom jeziku,
- učenje kao shvaćanje reda u prirodi (kako se dijelovi povezuju u cjelinu),
- djecu se ne potiče da uče napamet, već da misle i samostalno zaključuju (Häusler 1992: 34-36).

Metode koje Felbiger preporučuje za korištenje u nastavi jesu: skupno podučavanje⁵, grupno čitanje⁶, literarna metoda⁷, tablice i katekiziranje⁸ (ibid.: 43-48).

Kao poseban predmet u ovom je priručniku opisan Njemački kao strani jezik. Učenici nižih razreda trebaju ovladati njemačkim jezikom u tolikoj mjeri da u višim razredima mogu pratiti nastavu na njemačkom iz drugih predmeta za koje nema prevedenih knjiga. Tek nakon što su djeca naučila čitati na vlastitom jeziku prelaze na učenje njemačkih slova i glasova, a kasnije i na čitanje cjelovitih tekstova. Sadržaj teksta prvo se prevodi na materinski jezik. Zatim se njemačke imenice i glagoli s prijevodom pišu na ploču i ponavljaju. Učenici tekst čitaju više puta, pri čemu učitelj ispravlja izgovor. Zatim se opet ponavljaju riječi. Nakon toga se tekst više puta prevodi sve dok učenici potpuno ne usvoje riječi. Na kraju učitelj objašnjava razlike između struktura u dvama jezicima. Njemačku gramatiku učenici uče nakon što su naučili

---

⁵ Učenici su prema sposobnostima i uspjehu podijeljeni u minimalno tri grupe. Tijekom nastave međusobno se slušaju i ispravljaju.

⁶ Kroz čitanje učenici se upoznaju s gradivom. Učenici čitaju pojedinačno, u parovima ili grupama dok svi ne zapamte sadržaj. Nakon toga učitelj postavlja pitanja za razumijevanje, a neki učenici prepričavaju sadržaj štiva.

⁷ Koristi se kada nešto treba naučiti napamet. Nakon što učitelj objasni dio gradiva, on polako izgovara rečenicu koju učenici trebaju zapamtiti, pri čemu prvo slovo svake riječi iz rečenice piše na ploču. Učenici ponavljaju rečenicu dok je ne nauče napamet.

⁸ Koristi se za provjeru i usmjeravanje razumijevanja. Učitelj postavlja pitanja, a učenici odgovore pronalaze u knjizi ili na temelju učiteljeva predavanja. Najbolje je da učenici odgovaraju vlastitim riječima kako bi pokazali učitelju da razumiju gradivo.

pravila vlastita jezika. Gramatika se uvježbavala kao što je to u ono doba bilo uobičajeno kod učenja latinskog jezika⁹ (ibid.: 61-62).

Dvije gore opisane odredbe izmijenjene su 1805. (*Politische Schulverfassung der deutschen Schulen in den k.k. deutschen Erbstaaten*) odnosno 1806. godine (*Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*). Nadzor nad školama je, suprotno prosvjetiteljskim težnjama, vraćen crkvi i župnicima. *Ratio* iz 1806. godine određuje da učitelji u osnovnim školama predaju na narodnom jeziku, a preporučuje se učenje mađarskog jezika (Häusler 1995: 21).

2.3 Status njemačkog jezika

Za ovaj je rad važan status hrvatskog i njemačkog jezika. U to doba u hrvatskim zemljama postoji višejezična zajednica. Dvojezičnost je vrlo rasprostranjena; dio stanovništva služi se hrvatskim i njemačkim jezikom. Mnogi obrazovani ljudi služe se još i latinskim, mađarskim ili kojim drugim jezikom. Kajkavski hrvatski služio je kao jezik svakodnevnice komunikacije u svim društvenim slojevima, za pisanje stručnih i drugih publikacija kojima je ciljna publika bio širi krug čitatelja te u školstvu (u civilnim pučkim školama) (Häusler 1992: 22-23).

Do 1847. godine latinski je bio službeni jezik u ugarsko-hrvatskom dijelu Austrijskog Carstva. No u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća latinski u konkurenciji s njemačkim jezikom počinje gubiti na važnosti. Do toga dolazi 1773. godine kad je ukinućem isusovačkog reda njemački zamijenio latinski kao nastavni jezik u srednjim školama i na većini fakulteta (Živković, 1992: 150). Učenje njemačkog se preporučivalo ili nametalo kao komunikacijsko sredstvo za međusobno sporazumijevanje raznojezičnih naroda Monarhije. Učenicima znanje njemačkog jezika može dati prednost u profesionalnom životu i često je uvjet za nastavak školovanja i stjecanje stipendija. U Vojnoj krajini njemački je bio glavni jezik zapovijedanja i vojne uprave (Häusler 1992: 18-21).

Ratio iz 1777. godine govori o njemačkom jeziku kao o „posebno korisnom jeziku“, budući da se knjige više ne izdaju na latinskom jeziku, a nema ih ni na narodnim jezicima, dok izdavaštvo knjiga na njemačkom jeziku cvate (Häusler 1995: 32).

Nakon 1860. godine značenje njemačkog jezika počinje slabiti (Häusler 2000: 56).

---

⁹ Učitelj na ploču napiše nekoliko imenica, glagola i prijedloga i uvježbava ih s učenicima. Potom se te riječi uvježbavaju kroz jezične transformacije (različiti padeži, deklinacije i sl.). Vježba se toliko dugo dok svi učenici ne odgovaraju bez pogreške.

2.4 Izdavanje školskih knjiga

Knjige za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj tiskale su se u hrvatskim krajevima i izvan njih. U prvom dijelu ovog poglavlja pišem o tiskarskim radionicama koje su se bavile tiskanjem i izdavanjem knjiga za učenje njemačkog u Hrvatskoj. Zatim pišem o razlozima zašto su neki od naslova doživjeli višestruka izdanja. Na kraju se ukratko dotičem pitanja autorstva školskih knjiga onoga vremena.

Važno je napomenuti da su u ono doba tiskari u većini slučajeva bili i izdavači i knjižari (Živković 1992: 156).

2.4.1 Tiskarske radionice

U ovom poglavlju ukratko ću prikazati tiskarske radionice koje su se bavile tiskanjem i izdavanjem knjiga analiziranih u ovom radu. U ovu sam analizu uvrstila samo ona izdanja koja sam pronašla u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

2.4.1.1 Tiskarske radionice izvan Hrvatske

Oba izdanja Tadijanovićeve knjige *Svaschta po mallo*, prva izdanja koja spadaju u istraženo razdoblje, tiskana su izvan Hrvatske: prvo izdanje iz 1761. godine u Magdeburgu kod tiskara Ivana Minska Prüfera, a drugo iz 1766. godine tiskano je u Opavi (današnja Češka) u tiskari Ivanna Vinka Schindlera.

Školske knjige u prvo su se vrijeme tiskale u Beču i u školama su se smjela koristiti samo ta izdanja (Häusler 1992: 11). U istraženom razdoblju u Beču su tiskane dvije knjige za učenje njemačkog jezika u hrvatskim krajevima, i to *Nemska grammatika* (1772.) i drugo izdanje Relkovićeve djela *Nova slavonska, i nimacska grammatika* (1789.) u tiskari Josepha Kurzböcka. On je bio knjižar i pisac. Od svog je oca 1755. godine preuzeo vođenje Sveučilišne tiskare u Beču, gdje je kasnije otvorio i sveučilišnu knjižaru.¹⁰

Školske su se knjige tiskale posebno za zemlje ugarske krune. Tiskale su se u budimskoj¹¹ sveučilišnoj tiskari na temelju privilegija iz 1777. godine (Živković 1992: 159-160). Tiskane su na narodnom jeziku, dvojezično ili samo na njemačkom jeziku, a znamo da su bile namijenjene školama u našim krajevima po dodatku nakon naslova „za uporabu u

---

¹⁰ K.W., Kurzböck, Josef R. von, 2016. // Deutsche Biographie. Dostupno na: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd142666777.html#adbcontent> (03.09.2018.).

¹¹ U bibliografskim podacima ponekad njem. Ofen.

Ugarskom i Hrvatskom Kraljevstvu“ ili sl. Prvo izdanje djela *Imen knisicza za haszen ladanyzkih skol* (1796.) tiskano je u Budimu i u slovačkom gradu Trnavi¹², a ostala tri izdanja samo u budimskoj sveučilišnoj tiskari. Tu izlaze i dva izdanja djela *ABC knisicza za potrebnost narodnih skol*, osam izdanja knjige *Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, dva izdanja knjige *Imen knisica za haszen varashkih uchilnic*, djelo *Kratki navuk pravopiszanya Nemskoga* (1780.), treće izdanje Lanosovićeve knjige *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* (1795.)¹³ i jedanaest izdanja knjige *Lesebuch von der Rechtschaffenheit*. Leo Thun 1851. godine ukida privilegij Sveučilišne tiskare u Budimu (Häusler 1992: 30).

Godine 1785. u tiskari u Ljubljani tiskana je knjiga *Anleitung zum Schönschreiben*. Tu jedinu ljubljansku tiskaru tog vremena 1765. godine vodio je slovenski tiskar i nakladnik Janez Friderik Eger.¹⁴

Za potrebe njemačkih škola na području Vojne krajine 1836. godine u tiskari bečkog tiskara i knjižara Georga Ueberreutera izdana je knjiga *Deutsche Sprachlehre für Schüler der ersten und zweyten Classe der Militär=Gränzschulen in Kroatien*. Ueberreuter je kao naučnik započeo u tiskari Johanna Thomasa von Trattnera, kasnije je postao voditelj te tiskare, te ju je naposljetku 1805. godine otkupio od Trattnerova unuka. Stekao je privilegij za izdavanje školskih knjiga. Godine 1835. zaposlio je svog posvojenog sina u tiskari i od tad se tiskara zove „Georg Ueberreuter und Sohn“.¹⁵

U Trstu u tiskarskoj radionici I. Papša 1847. godine izlazi knjiga *Nemačka slovnica za ilirske učenike pervoga i drugoga razreda početnih učionica*.

2.4.1.2 Tiskarske radionice u Hrvatskoj

Od 1766. godine tiskanjem knjiga u Hrvatskoj bavio se Čeh Antun Jandera. Isprva je radio u tiskari Franje Ksavera Zeraushega, gdje ostaje raditi i kasnije kad je tu tiskaru preuzeo klobučar Andrija Besse. U to je doba Jandera tiskao prvu knjigu na njemačkom jeziku izdanu u Hrvatskoj u istraženom razdoblju: Relkovićevo djelo *Nova slavonska, i nimacska grammatika*

---

¹² Prije ukinuća isusovačkog reda 1773. godine tiskarske radionice u Trnavi, Grazu i Beču igrale su važnu ulogu za hrvatsko tržište knjiga (Kessler: 371).

¹³ Treće je izdanje ustvari nosilo naziv *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre*. O tome pišem kasnije u poglavlju 3.2 Prikazi knjiga.

¹⁴ Eger, Janez Friderik, 2017. // Proleksis enciklopedija online. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/19226/> (03.09.2018.).

¹⁵ Ueberreuter, Georg; bis 1809 Ueberreitter (um 1765–1836), Drucker und Verleger, 2018. // Österreichisches Biographisches Lexikon. Dostupno na: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_U/Ueberreuter_Georg_1765_1836.xml (3.09.2018.).

(1767.). Godine 1769. Zagrebački je kaptol u Novoj Vesi osnovao Kaptolsku tiskaru koju je vodio Antun Jandera (Živković 1992: 158-159). Tu je 1771. godine tiskao knjigu *Pomum granatum*.

U Zagrebu je kod tiskara Thomasa Trattnera 1785. godine izdana knjiga *Grammatica Germanica*. Johann Thomas Edler von Trattner bio je bečki tiskar i izdavač. Imao je mnogo podružnica diljem Monarhije, od 1774. godine i u Zagrebu. Godine 1794. prodao je svoju tiskaru zagrebačkom biskupu Maksimilijanu Vrhovcu. On je već 1795. godine dobio privilegij za tiskanje i raspačavanje knjiga (ibid.: 159-160). U toj je biskupskoj tiskari 1795. godine izdano Kornigovo djelo *Kroatische Sprachlehre*. Iste je godine Maksimilijan Vrhovac tiskaru predao svojem šurjaku Antunu Novoselu, koji je 1806. godine tiskao drugo izdanje knjige *Grammatica Germanica* (ibid.: 160).

Tiskarska radionica Ivana Nepomuka Prettnera u Karlovcu djelovala je od 1822. do 1889. godine (Kessler: 367). Tu je 1823. godine izdana knjiga *Sprachübungen in der deutschen und kroatischen Sprache*.

Nakladnik i urednik *Ilirskih narodnih novina*, Ljudevit Gaj, 1837. godine stekao je privilegij za izdavanje knjiga u Zagrebu, te je 1838. godine osnovao tiskaru u Zagrebu (ibid.: 368-169). Tu je 1839. godine tiskana knjiga *Deutsche Sprachlehre zum Gebrauche der Militär-Gränzschnulen in Kroatien und Slavonien*. Od 1848. godine školske knjige za potrebe hrvatskih krajeva tiskaju se u Zagrebu (Häusler 1992: 30). Tako u Gajevoj tiskari 1850. godine izlazi hrvatsko-njemačka čitanka u dva sveska.

Ivan Martin Divald od 1776. godine upravlja tiskarom u Osijeku, a nakon njegove smrti radionica ostaje u posjedu obitelji Divald (Kessler: 370). U ovoj tiskari Marijan Lanosović daje tiskati prva dva izdanja svoje knjige *Neue Einleitung zur slavonschen Sprache*, a Franjo Ksaver Begry 1846. svoje djelo *Nemačke, i horvatsko-slavonske reči i razgovori*.

2.4.1.3 Analiza podataka

U ovom poglavlju analizirat ću korpus knjiga iz svojeg rada prema tiskarama u kojima su izdane. Ustanovit ću koliko je izdanja tiskano u Hrvatskoj, a koliko izvan nje. Navest ću i razloge za pojačanu izdavačku djelatnost u nekim razdobljima i stagnaciju u drugima.

Tablica 1: Izdanja knjiga za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. godine objavljenja u Hrvatskoj i izvan nje obzirom na tiskare, iz fonda Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Godina	Tiskare izvan Hrvatske								Tiskare u Hrvatskoj							Ukupno izdanja
	I.M.P.	S	K	B	E	Trnava	U	I.P.	J	T	BT	N	P	G	D	
1761.	21 ¹⁶															1
1766.		21														1
1767.									19							1
1771.									18							1
1772.			17													1
1778.															14	1
1779.				1												1
1780.				3, 13, 15												3
1785.					2					8						2
1787.				3												1
1789.			19												14	2
1795.				14							12					2
1796.				10 ¹⁷ , 15		10										2
1799.				3												1
1806.												8				1
1811.				3												1
1812.				15												1
1814.				3												1
1815.				15												1
1816.				3												1
1822.				15												1
1823.				1, 10, 11									20			4
1829.				15												1
1833.				15												1
1835.				3												1
1836.				15			6									2
1839.				10										7		2
1840.				3												1
1841.				15												1
1843.				15												1
1844.				10												1
1846.				11, 15											4	3
1847.								16								1
1850.														5, 9		2
Ukupno izdanja	36								12							48

¹⁶ Brojevi u tablici označuju bibliografsku jedinicu iz „Bibliografija knjiga objavljenih za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. godine“ (Prilog).

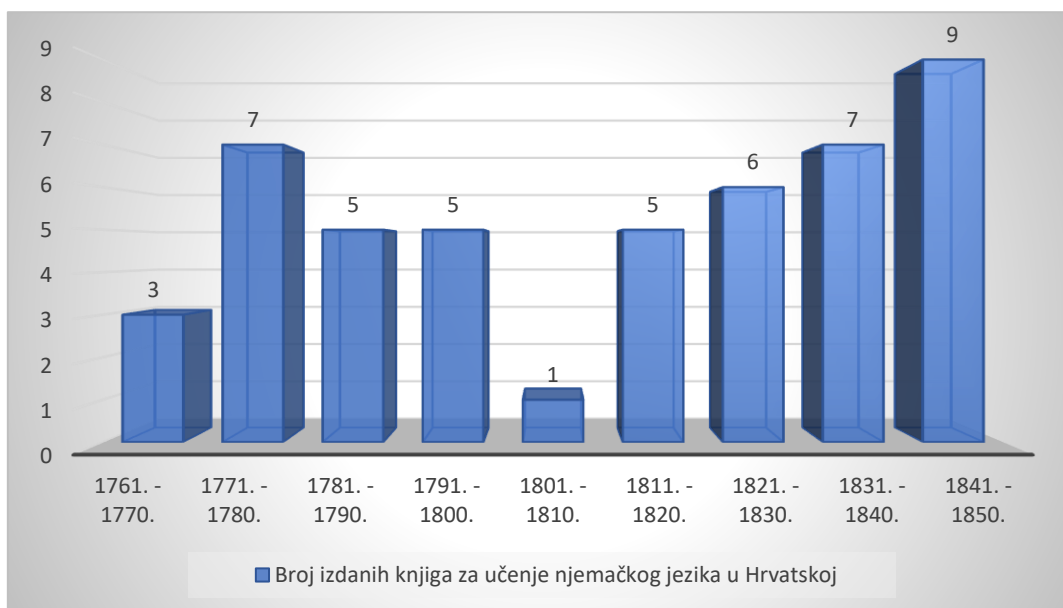
¹⁷ Izdanje djela *Imen knisicza za haszen ladanyzkih skol* iz 1796. godine tiskano je te godine u Budimu i Trnavi. U analizi ovo djelo ne brojim dva puta, budući da se radi o istom izdanju.

Legenda

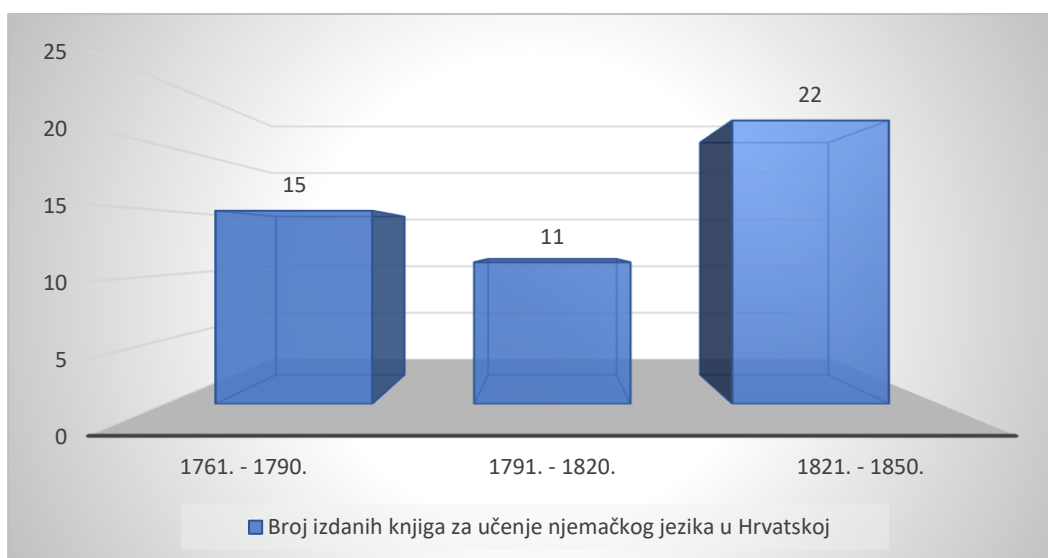
I.M.P. – Tiskara Ivana Miska Prüfera u Magdeburgu
S – Tiskara Ivanna Vinka Schindlera u Opavi (Češka)
K – Tiskara Josepha Kurzböcka u Beču
B – Budimska sveučilišna tiskara
E – Tiskara Janeza Friderika Egera u Ljubljani
Trnava – Tiskara u slovačkom gradu Trnavi
U – Tiskara Georga Ueberreutera u Beču
I.P. – Tiskara I. Papša u Trstu

J – Tiskara Antuna Jandere u Zagrebu
T – Tiskara Johanna Thomasa von Tratterna u Zagrebu
BT – Biskupska tiskara u Zagrebu
N – Tiskara Antuna Novosela u Zagrebu
P – Tiskara Ivana Nepomuka Prettnera u Karlovcu
G – Tiskara dra Ljudevita Gaja u Zagrebu
D – Tiskara Divaldi u Osijeku

Iz gornjeg prikaza proizlazi da je u istraženom razdoblju između 1761. i 1850. godine dvanaest izdanja knjiga za učenje njemačkog jezika na hrvatskom području tiskano u Hrvatskoj, a 36 izvan nje. Godina 1823. najplodonosnija je izdavačka godine s četiri izdanja knjiga za učenje njemačkog jezika. Najproduktivnija je bila budimska sveučilišna tiskara s 29 izdanja, a od radionica na području Hrvatske prednjači tiskara dra Ljudevita Gaja u Zagrebu s tri izdanja. Iz Slike 1 vidljivo je da je posljednjih deset godina istraženog razdoblja, dakle od 1841. do 1850. godine tiskan najveći broj izdanja knjiga za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj, njih devet.

Slika 1: Broj izdanih školskih knjiga za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. u rasponima od po deset godina

Slika 2: Broj izdanih školskih knjiga za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. u rasponima od po trideset godina

Kada se broj izdanih knjiga za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj prikaže u rasponima od po trideset godina (Slika 2), mogu se dobiti tri razdoblja iz kojih je vidljiva korelacija tog broja s važećim propisima i zakonima. U prvom razdoblju (1761. – 1790.) izdano je petnaest knjiga. Njihovo izdavanje bilo je potaknuto osnutkom Kraljevskog vijeća u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji 1767. godine i odredbama *Allgemeine Schulordnung* 1774. za austrijsku i *Ratio educationis* 1777. za ugarsku polovinu države. Izmjene gore navedenih odredbi iz 1805. i 1806. godine u drugom razdoblju (1791. – 1820.) nisu dovele do znatnih

promjena. Izdano je jedanaest knjiga. U trećem razdoblju (1821. – 1850.) s 22 izdanih knjiga vidljivo je da dolazi do zamaha rada na obrazovanju, naročito nakon 1846. godine.

Kessler navodi nekoliko razdoblja koja su bila nepogodna za izdavaštvo u hrvatskim krajevima, a koja se mogu povezati s gore utvrđenim razdobljima. On piše o kriznim godinama obilježenim lošom žetvom, siromaštvom i ratovima: Rusko-turski rat (1787. – 1792.), Prvi koalicijski rat (1792. – 1797.) i Napoleonski ratovi (1797. – 1815.). Tek polovinom 1820-ih godina dolazi do povećanja broja izdanih knjiga. Nakon što je Ljudevit Gaj 1838. godine započeo s radom u svojoj tiskari i nakon jačanja ilirskog pokreta počinje rasti broj izdanih naslova u Zagrebu (Kessler: 373-375).

2.4.2 Višestruko izdavanje nekih školskih knjiga

Neki naslovi iz različitih su razloga doživjeli više izdanja.

Tadijanović u predgovoru za svoje djelo *Svaschta po mallo* (1761.), koje je doživjelo dva izdanja, ističe da je djelo nastalo na nagovor njegovih sunarodnjaka, a sličan razlog u predgovoru navodi i autor djela *Grammatica Germanica* (1785.): drugo izdanje iz 1806. godine nastaje kako bi se udovoljilo želji čitatelja. 11 izdanja knjige *Lesebuch von der Rechtschaffenheit* (za narodne škole) tiskanih u razdoblju od 1780. do 1846. godine, osam izdanja knjige *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* (za narodne škole) tiskanih u razdoblju od 1780. do 1840. godine, tri izdanja Lanosovićeve knjige *Neue Einleitung zur slavonschen Sprache* tiskanih od 1778. do 1795. godine, dva izdanja Relkovićeve knjige *Nova slavonska, i nimacska grammatika* tiskanih 1767. i 1789. godine¹⁸, dva izdanja djela *ABC knisicza* iz 1779. i 1823. godine (za narodne škole) četiri izdanja knjige *Imen knisicza za haszen ladanyzkich skol* (za seoske škole) tiskanih u razdoblju od 1796. do 1844. godine i dva izdanja knjige *Imen knisica za haszen varashkih uchilnic* (za gradske škole) tiskanih 1823. i 1846. godine nedvojbeno svjedoče o potrebi koja je postojala za tim knjigama, te dokazuju da se u navedenim tipovima škola održavala nastava njemačkog jezika.

Još jedan razlog za izdavanjem ovakvih knjiga leži i u promoviranju njemačkog jezika. Središnja vlast u vrijeme austrijskih vladara Marije Terezije i Josipa II. poticala je učenje njemačkog jezika jer je taj jezik trebao povezati Monarhiju u čvrstu cjelinu. Cilj je novouvedene školske obveze (*Allgemeine Schulordnung* 1774. za austrijsku i *Ratio educationis* 1777. za ugarsku polovinu države) bio ojačati i proširiti poznavanje njemačkog jezika. Visoki

---

¹⁸ Knjige *Neue Einleitung zur slavonschen Sprache* i *Nova slavonska, i nimacska grammatika* ne diferenciraju po tipu škole.

funkcionari austrijskog školskog sustava gajili su nadu da će upravo škole biti te koje će za nekoliko generacija uspjeti germanizirati sve stanovnike Monarhije (Živković 1992: 150).

2.4.4 Pitanje autorstva

Većina naslova iz mog korpusa objavljena je bez imena autora. Prema današnjim kriterijima ta bi djela bila proglašena anonimnima. Zajednica pisaca koji su djelovali u hrvatskim krajevima u 17. i 18. stoljeću bila je malena i oni su se vjerojatno međusobno poznavali i bili upoznati s radom svojih kolega. Stoga se postavlja pitanje je li djelo smatrano anonimnim u vrijeme kada je nastalo ili mu je tijekom vremena donio anonimnost (Velagić: 102). U literaturi sam naišla na nekoliko razloga zašto se autori nisu isticali kao autori na naslovnim stranicama svojih djela.

Velagić u svojem djelu *Pisac i autoritet* piše o pitanju autorstva u vjerskim djelima sjevernohrvatskih pisaca u 18. stoljeću. Kaže da vjerska djela nastaju skupljanjem i slaganjem tekstova iz različitih izvora. Tako složeno djelo novi pisac ne smatra svojim intelektualnim vlasništvom i čitatelje upozorava da je tekstove preuzeo iz drugih radova, a svoje djelo naziva kompilacijom (ibid.: 59). Smatram da se ta analogija može prenijeti i na knjige iz mog korpusa. Tako npr. Blaž Tadijanović u svojem djelu *Svaschta po mallo* (1761.) koristi izraz „koje s[l]oxi“ prije svojega imena; Relković u predgovoru za svoje djelo *Nova slavonska, i nimacska grammatika* (1767.) ističe da se pri pisanju tog djela koristio drugim izvorima. Isto čini i Kornig u predgovoru za djelo *Kroatische Sprachlehre* (1795.). Drugo izdanje djela *Grammatica Germanica* (1806.) u naslovu ističe da je ova njemačka gramatika „aus der Gottschedischen Anleitung zur deutschen Sprache gesammelt“, skupljena iz Gottschedova djela *Anleitung*.

Čest je bio i sustav pokroviteljstva. Pokrovitelji su u slučaju anonimnih djela preuzimali odgovornost za vjerodostojnost teksta. Pokrovitelj u ono doba u hrvatskim krajevima nije imao ulogu uzdržavanja pisca, već je podupirao objavljivanje djela i promicao ga nakon tiskanja (ibid.: 115). Često je autorovo ime bilo zanemareno ili u drugom planu pred jačim autoritetom pokrovitelja jer je ime ugledne osobe povećavalo i ugled knjige (ibid.: 141). Tako Relković u svojem djelu *Nova slavonska, i nimacska grammatika* (1767.) u posveti ističe ime biskupa Francisca Thauszyja, a Lanosović u svojem djelu *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache* (1778.) veliča ime Marije Terezije.

Ponekad na naslovnici nisu bila istaknuta imena autora, već je samo bilo važno istaknuti sve njihove funkcije (ibid.: 99). Primjer za to je djelo *Ilirsko-nemačka čitanka za mladež, kao i za učitelje, odhranitelje, gradjane i seljake* (1850.). Imena pisaca se ne navode, a umjesto toga

stoji sljedeći tekst „Od dvih svetjenikah zagrebačke biskupie. Von zwei Priestern der Agramer Diözese“. Isticanje položaja i dužnosti autora trebala je vjerojatno dati legitimnost djelu.

Na naslovnici se stavljalo ono što je prodavalo knjigu ili za što je izdavač smatrao da bi moglo pomoći prodaji knjige. Često je to bilo ime izdavača ako se radilo o dobro poznatim izdavačima. Ponekad je bio dovoljan i samo naslov ako se radilo o popularnoj temi (Šporer: 102).

U hrvatskim krajevima sustav privilegija regulirao je proizvodnju i prodaju knjiga sve do 19. stoljeća. Privilegij je mogao biti dodijeljen tiskaru, izdavaču, knjižaru ili autoru. Privilegij su mogla dodijeliti različita tijela, npr. Hrvatsko kraljevsko vijeće, Ugarsko namjesničko vijeće, bečka carska vlast i dr. Stjecanjem privilegija njegov vlasnik postaje odgovoran za sadržaj objavljenog djela (Velagić: 49-51). Privilegiji su u ono doba ponajprije štitili izdavače i tiskare, svrha im je bila zaštita komercijalnog interesa nositelja privilegija. Pritom autorova moralna i materijalna prava često nisu bila zaštićena (Šporer: 133). Kao što se vidi iz analize u poglavlju o tiskarskim radionicama, tiskari tj. izdavači bili su u posjedu privilegija. Stoga ne začuđuje činjenica da je kod većine knjiga iz mojeg korpusa samo njihovo ime istaknuto na naslovnici knjige.

3. Knjige za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. godine

U ovom poglavlju najprije opisujem kako sam pristupila analizi pronađenih knjiga. U drugom dijelu poglavlja su opisi istraženih knjiga.

3.1 Metoda opisa

Pri analizi knjiga postupila sam slično kao u publikaciji s poljsko-njemačkog projekta Glück, H.; Schröder K. *Deutschlernen in den polnischen Ländern vom 15. Jahrhundert bis 1918 : eine teilkommentierte Bibliographie*, 2007. Sastavila sam vlastiti model opisa za koji smatram da bolje odgovara mojem korpusu.

On se sastoji od povijesnih nastavnih materijala koje nije moguće jednoznačno klasificirati. Izrazi poput „udžbenik“ ili „gramatika“ nisu najpogodniji za karakterizaciju takvog materijala jer je njemački izraz *Sprachlehre* u 18. stoljeću označavao nastavni materijal koji je obuhvaćao: opis izgovora, gramatička pravila i paradigme, popis riječi posložen po semantičkim područjima, govorne činove, izreke, modele razgovora, modele pisanog jezika, vježbe za prevođenje i transformacije, te tekstove kao što su basne, anegdote i tekstove s popularno-znanstvenim temama (Häusler 2000: 32).

Korpus knjiga analiziranih u ovom diplomskom radu uključuje: tri gramatike, šest čitanki, jednu knjigu za pravopis, jednu knjigu za krasopis i deset kombiniranih oblika (oni sadržavaju neke ili sve ove dijelove: gramatiku, rječnik, popis riječi i/ili fraza, razgovore, tekstove, primjere pisanog jezika i sl.).

Knjige su navedene u kronološkom rasporedu objavljivanja kako bih predočila razvoj knjiga za učenje njemačkog jezika u hrvatskim krajevima, a istovremeno sam željela postići i preglednost za čitatelje.

Opis svake knjige započinje bibliografskim podacima i to sukladno opisu u katalogu NSK: Prezime, ime autora (ako je poznato). Naslov. Mjesto izdanja/tiskanja, izdavač/tiskar, godina izdanja. Broj stranica, visina hrpta¹⁹. Ovaj opis knjiga radila sam *de visu*, dakle isključivo na temelju viđene knjige.

Nakon toga navela sam signaturu po kojoj je primjerak moguće naći u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

---

¹⁹ Podaci o visini hrptova preuzeti su iz online kataloga NSK.

Zatim slijedi prikaz knjiga. Taj prikaz je anotacija koja uključuje sljedeće parametre:

1) Posveta, predgovor. Ovi parametri važan su izvor informacija jer često sadržavaju podatke o nastanku djela, ciljnoj skupini, namjerama djela i društvenom i političkom okruženju vremena nastanka djela.

2) Ciljna skupina. Ovdje sam navela podatke o grupi osoba kojima je knjiga namijenjena. Ona se često može zaključiti iz naslova knjige ili je navedena u posveti, predgovoru ili uvodu.

3) Sadržaj knjige. Ovdje sam nabrojila dijelove knjige i u zagradi naznačila koliko stranica obuhvaća koji dio kako bi se vidio omjer (ima li više gramatike, tekstova i sl.).

4) Gramatika. Ovaj parametar samo kratko navodi koje se gramatičke strukture obrađuju u knjizi.

5) Popis riječi i fraza / rječnik, glosar. Ovdje su podaci o rasporedu riječi unutar popisa ili rječnika (jesu li složene po abecedi ili semantički), koja semantička područja ili govorne intencije obuhvaćaju i postoji li kod rječnika podjela prema vrstama riječi.

6) Tekstovi. Ovdje sam pisala o vrstama tekstova i temama koje oni obrađuju.

7) Metodičko-didaktički sadržaj. Ovaj parametar sadržava komentare o tome koje nastavne metode i didaktički principi stoje iza pojedinih dijelova knjige. Ti se podaci rijetko kad eksplicitno navode u analiziranim djelima, već su komentari pretpostavke temeljene na analizi djela. Komentare sam često potkrijepila citatima iz djela.

Pod kraticom „Lit.“ nalaze se napomene o sekundarnoj literaturi. Tu sam spomenula autore koji su već napravili analizu određenog djela.

Na kraj opisa dodala sam i kasnija izdanja djela ukoliko se ona nalaze u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, kako bi se vidjelo postoje li razlike u naslovu djela i u sadržaju knjige, što sam komentirala pod točkom 7).

Napominjem da nisam sve knjige opisala pomoću tih sedam točaka. Tako sam npr. izostavila točku broj 4) ako u knjizi nema gramatike. Početnice sam opisala bez kategorizacije jer ona nije odgovarala tipu te knjige. Kod njih sam postupila tako da sam išla po dijelovima knjige te odmah dodavala komentare o metodičko-didaktičkom sadržaju.

3.2 Prikazi knjiga

U ovom poglavlju prikazala sam knjige iz svojeg korpusa. Prikaz započinjem navođenjem bibliografskih podataka nakon čega slijedi opis knjige po gore opisanim parametrima.

Tadijanović, Blaž

Svaschta po mallo illiti kratko sloxeny immenah, i ricsih u Illyrski, i Nyemacski jezik, koje s[l]oxi Otacz Blax Thaddianovich, franciscan thaborski, i suxanyah czesarskih duhovni sluxbenik. U Magdeburgu, schtampano po Ivan Misku Prüferu, 1761. [23], 192 str., 13 cm.

Signatura: RIIE-16°-28

1) U predgovoru pisanom hrvatskim jezikom autor daje razlog za pisanje ovog djela: ono je nastalo pod pritiskom njegovih sunarodnjaka da napiše knjigu za učenje njemačkog jezika. Ovdje također potiče svoje sunarodnjake da govore svojim jezikom, a ne da koriste posuđenice.

2) Ova knjiga bila je namijenjena jasno definiranoj skupini učenika. Bila je prilagođena specifičnim mogućnostima i potrebama slabo obrazovanih hrvatskih vojnika, ratnih zarobljenika u Sedmogodišnjem ratu. Glavni je cilj ove knjige bio naučiti vojnike njemački jezik toliko da im olakša snalaženje na njemačkom teritoriju.

3) Sadržaj knjige: 1. predgovor; 2. uvod u pismenost i njemački jezik (18 stranica); 3. rječnik (120 stranica); 4. gramatika (14 stranica); 5. razgovori (35 stranica); 6. kratke pouke (4 stranice); 7. pisma (5 stranica) 8. titulature (11 stranica); 8. pogovor (2 stranice); 9. tablica množenja (1 stranica)

4) Gramatiku autor piše hrvatskim jezikom. U uvodu daje njemačku abecedu i opisuje izgovor njemačkih slova. Zatim piše o njemačkom članu i ističe da njemačka rečenica nije potpuna bez subjekta. Ova dva gramatička fenomena autor smatra najuočljivijim strukturnim značajkama njemačkog jezika u usporedbi s hrvatskim. Ostatak ovog uvoda posvećen je pravilima za pisanje: autor objašnjava skraćenice korištene u knjizi, rečenične znakove i pravila za pisanje velikih slova u hrvatskom jeziku.

Poglavlje naslovljeno „Drugi dihl, u kommuse uzderxaje nacsin od prigibanya immenah.“ sadržava deklinacije određenog člana, imenica i zamjenica. Zatim autor daje definiciju glagola te konjugacije njemačkih glagola *sein* i *lieben* kroz prezent, preterit, perfekt i futur.

5) Hrvatsko-njemački rječnik sadržava oko 1868 natuknica. Nije složen po abecedi, već je podijeljen na četiri dijela u kojima su različite vrste riječi. Unutar tih poglavlja riječi su složene semantički.

U prvom dijelu naslovljenom „Imenovanya stvarih u Jezik Illirski, i Nyemacski“ nalaze se uglavnom imenice. Njemačke imenice najčešće su u jednini i s određenim članom. Obradena su ova semantička područja: Bog, svijet oko nas, vrijeme, vremenske jedinice, blagdani, vatra, rude, boje, cvijeće, stabla, povrće, plodovi, životinje, čovjek i dijelovi tijela, ljudske osobine,

bolesti, titule, crkveni činovi, crkva, hrana, ljudska osjetila i stanja, duša, obitelj, odjeća, kuća, pismo, namještaj, dijelovi kuće, selo, grad, vojska i oružje, polje i šume, zanati.

Pridjevi i prilozi smješteni su u dijelu naslovljenom „Knygga drugga od Richih kojese cesto u Govorenyu potribuju“. Autor daje 13 kategorija: oznake mjesta, vremena, reda, količine, kvalitete, zatim brojeve, izraze potrebne za postaviti pitanje, pokazati što, potvrditi ili negirati što, izraziti sumnju, usporediti što i kako sažeti što. Pridjevi i prilozi ne navode se samo izolirano, već u gotovim rečenicama ili frazama, npr. u kategoriji „Ricsi od potvredjenya“ su ovi izrazi: „für wahr, ohne Zweifel“ (Tadijanović 1761: 87). Iz današnje perspektive mnoge izraze, koji se nalaze u ovom dijelu, mogli bismo uvrstiti pod govorne činove, npr. govorni činovi za negiranje: „Ich kann nicht, gar nicht, ich weiß nicht, ich sehe nicht“ (ibid.: 88).

U trećem dijelu pod naslovom „Knyga trechya od Ricsih kojese pridstavlyaju prid Immenih“ autor navodi prijedloge i veznike, ali tu su i poneki prilog te gotove rečenice. Ovdje je pod podnaslovom „Ricsi od oszobite.“ uvrstio usklik za izražavanje poticanja, žalosti, čuđenja, gnušanja, dozivanja i zapovijedanja.

Rječnik završava popisom glagola naslovljenim „Csetverta knygga, od ricsih u opchenyu“. Glagoli su složeni po semantičkim grupama: učenje, govorenje, jelo i piće, spavanje, oblačenje, ljudske osobine, ljubav i mržnja, zabava, liječenje, kupovanje, crkva, glagoli kretanja, rad, pamćenje i zanati.

6) Tekstovi su u poglavlju naslovljenom „Razgovori. = Gespräche.“. Dvadeset i dva razgovora na hrvatskom i njemačkom jeziku služe kao modeli tipičnih razgovora mogućih u svakodnevnoj komunikaciji. Oni donose pozdrave, uobičajene izraze pristojnosti, razgovore koji tematiziraju oblačenje, odjeću, jelo, piće, spavanje, putovanje i jedan razgovor u kojemu konjugira glagol *gehen*. Zatim u razgovorima daje izraze za ove govorne činove: postaviti pitanje, zamoliti što, izraziti poštovanje, požaliti se, potvrditi što, pitati za savjet, poželjeti drugome dobro, izraziti čuđenje i ljutnju, zabraniti komu što.

Pod naslovom „Prigovorenye. Kojese med Lyudma u Razgovoru obicsaj dogoditti“ su kratke pouke na hrvatskom i njemačkom jeziku.

Tri pisma u poglavlju „Nacsin pisati liiste.“ pisana su hrvatskim i njemačkim jezikom. To su primjeri zamolbe, pisma u kojem se traži odgovor i pisma zahvalnosti. Zatim slijedi dio s titulaturama te neki savjeti za pisanje pisama.

7) Metodičko-didaktički sadržaji. Ova knjiga nije bila samo za učenje njemačkog jezika, već je vojnike trebala naučiti osnovama pismenosti i računanju, što se može zaključiti iz pravila koja autor u prvom dijelu knjige daje za pisanje na hrvatskom jeziku te iz tablice množenja na kraju knjige. Na početku knjige, u uvodu u njemački jezik, autor uspoređuje hrvatski i njemački jezik u odnosu na rod imenica. Napominje da imenice nisu uvijek istoga roda u oba jezika, npr.

„(...) mi velimo: ovaj ili ovi Misch, a Nyemacz velli; die Maus. Mi vellimo: ova Vattra, a Nyemacz das Feuer.“ (ibid.: [16]).

Riječi su u rječniku grupirane prema semantičkim grupama, što ne olakšava samo snalaženje u rječniku, već takav raspored potiče stvaranje asocijacija među riječima koje se trebaju naučiti napamet.

Hrvatski vojnici kao ciljna skupina ove knjige nemaju gotovo nikakvih gramatičkih predznanja, no autor ne želi potpuno izostaviti gramatiku iz svog djela. Svoje čitatelje upoznaje s gramatičkim kategorijama i objašnjava im ih. Pritom ne koristi metajezичne oznake, već ih zamjenjuje izrazima iz svakodnevice. Tako imenice zove *riječi za imenovanje stvari*, pridjeve i priloge *riječi koje se često koriste u govoru*, prijedloge i veznike *riječi koje stavljamo ispred imena*.

Tekstovi u knjizi služili su za čitanje i vježbanje gramatike.

Izdanje iz 1766. godine razlikuje se od prvog izdanja u sljedećem: izostavljen je dio s titulaturama, a dodan tekst od šesnaest stranica s vojnim uputama tiskan na hrvatskom i njemačkom jeziku. Poglavlja s naslovima „Riecsi okolo opravlienja vojnickskog.“ i „Nauk kakosze Voinik na mustri Obderssavati ima.“ sadržavaju upute za njegu tijela i odjeće i za egzerciranje. Te su upute većim dijelom formulirane u imperativu. Ovaj dio knjige služio je vojnicima za vježbanje čitanja.

Lit.: Häusler, u: Zagreber Germanistische Beiträge 1 (1992), str. 133-146; Häusler (1995), str. 138-158; Žepić (1998), str. 15-17; Häusler (2000), str. 57-64.

Kasnije izdanje

Tadijanvić, Blaž

Svaschta po mallo illiti kratko sloxenyne immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik. Koje sloxi Otacz Blax Thaddianovich, Franciscan Thaborski, i Suxanyah Czesarskih Duhovni S[l]uxbenik. A po zapoviszti plemenito rogenog gospodina gospodina baruna Raspa szlavne Pekove Regimente Obersztera po drugi put stampana. U Troppavi kod Ivanna Vinka Schindlera postavljenog stampara, 1766. [24], 201, [1] str., 13 cm.

Signatura: RIIE-16°-25

Relković, Matija Antun

Nova slavonska, i nimacska grammatika. Neue Slavonisch= und Deutsche Grammatik, in drey Theile getheilet. 1. Theil haltet in sich die Slavonische Orthographie, nebst kurzer Einleitung zu der Deutschen Rechtschreibung. II. Theil zeigt die Etimologie, oder Wortforschung, und den Gebrauch der Theilen der Rede. III. Theil lehret Syntaxim, oder die Wortfügung, erstlich insgemein, hernach von jedem Theil der Rede ins besondere. Darnach folget ein Vocabularium, oder Wörterbuch Slavonisch, und Deutsch, nebst einen Auszug der gemeinsten, und im Reden vorkommenden Gesprächen, für die Slavonische Jugend sowohl, als für die Teutsche Liebhaber dieser Sprache. Herausgegeben durch Mathiam Antonium Relkovich, Kays. Königl. bey dem Löbl. Slavonischen Broder Infanterie Regiment angestellten Oberlieutenant. Zum erstenmal aufgelegt. Agram, gedruckt durch Anton Jandera p. t. Factorn, 1767. [32], 552, [8] str., 18 cm.

Signatura: RIIE-8°-185 a)

1) Autor posvetu piše hrvatskim jezikom, obraća se biskupu Franciscu Thauszyju.

U predgovoru pisanom njemačkim i hrvatskim jezikom, a naslovljenom „Vorrede. An dem geneigten Slavonischen Leser. = Pridgovor. Dobrovoljnom Slavonskom Shtiocu.“ autor se izravno obraća svojim sunarodnjacima, spominje razlog pisanja djela, a to je ljubav prema domovini. Odlučio se upravo na pisanje gramatike, jer tu granu znanosti smatra početkom svih ostalih znanosti. Spominje i da je pri pisanju svojeg rječnika koristio dalmatinsko-hrvatsko-češko-poljski rječnik kako bi bio siguran da u svoj rječnik uvrštava isključivo riječi „slavonskog“ (= slavenskog) porijekla, budući da u svoj rječnik nije želio uključivati turcizme, a ni posuđenice iz drugih jezika.

2) Ciljna skupina može se zaključiti iz posvete. Autor piše da njegovim sunarodnjacima u prvom redu nedostaje jedna slavonska i njemačka gramatika koja bi mogla služiti za očuvanje i njegu vlastita jezika, slavonskoj mladeži za učenje njemačkog jezika, ali i Nijemcima za učenje hrvatskog jezika.

3) Sadržaj knjige: 1. posveta; 2. predgovor; 3. popis posuđenica (5 stranica); 4. gramatika (384 stranice); 5. rječnik (80 stranica); 6. razgovori (88 stranica); 7. pogovor u kojem se nalazi vlastita priča autora „Fabula od Mlinara, i njegovog Sina“

4) Gramatika počinje izgovorom. Taj je dio pisan samo hrvatskim jezikom, dok su napomene u fusnotama pisane njemačkim jezikom.

Drugi dio pisan je hrvatskim i njemačkim jezikom. Obuhvaća devet vrsta riječi: član, imenice, zamjenice, glagole, participe, prijedloge, priloge, veznike i uzvike. Autor daje deklinacijske i konjugacijske paradigme. Osim toga, definira sve važne gramatičke izraze. Pri

opisu morfologije autor polazi od hrvatskog jezika, npr. u deklinacijama daje sedam padeža jer ih toliko ima u hrvatskome jeziku. Deklinacija imenica u tri klase u potpunosti je prilagođena hrvatskome jeziku pa tako osim prijevoda paradigmi na njemački jezik čitatelj je vrlo malo toga mogao zaključiti o njemačkoj morfologiji.

Treći dio o sintaksi također je pisan hrvatskim i njemačkim jezikom.

5) Popisi riječi. Poglavlje naslovljeno „Verstopis. Niki u Slavonski Jezik umishanih Ricsih, koje ne nahodechise u Ricsnicih drugih Slovinskih Jezikah, za Turske, i inostranske derxese“ jest popis posuđenica složen po abecedi. Radi se o sveukupno 38 imenica koje su prevedene na više jezika, npr. „Beshika. Horvatski Zibka. Dalmatinski Zibka, Kolibka. Pemska Kolibka, Polski Kalebka, Nimacski die Wiege.“ (Relković: [28]).

Popis imenica nije složen po abecedi nego semantički. Obrađena su ova semantička područja: Bog, svijet oko nas, vremenske prilike, vremenske jedinice, blagdani, zemlje i narodi, voće, metali, boje, cvijeće, stabla i druge biljke, životinje, dijelovi ljudskog tijela, zanati, trgovina, putovanja, bolest, obitelj, odjeća, učenje, kuća, prostiranje stola, štala i grad. Na kraju rječnika je i abecedni popis pridjeva.

6) Tekstovi. „Izvodak obicsajnih, i u Govorenje Dohodechih Razgovorah. = Auszug gemeiner, und in Reden vorkommender Gespräche“. To je dvadeset razgovora mogućih u svakodnevnom situacijama na hrvatskom i njemačkom jeziku. Donose pozdrave i uobičajene izraze pristojnosti, razgovore učenika, razgovore o pisanju i pisaćem priboru, o učenju njemačkog jezika, doručkovanju i prostiranju stola, ručanju, putovanjima i jahanju, posjeti bolesniku, o trgovini, odjeći, zatim kako pitati koliko je sati te kako saznati novosti, razgovore o izlasku sunca i mjeseca, vremenskim prilikama, pucanju iz oružja te o dijelovima ljudskog tijela.

7) Metodičko-didaktički sadržaji. Za imenovanje gramatičkih kategorija autor upotrebljava latinske izraze koje ponekad prevodi na hrvatski i njemački jezik, a ponekad ih samo definira.

Posebice u trećem dijelu gramatike, u kojem obrađuje sintaksu, autor učestalo ukazuje na sličnosti i razlike između hrvatskog i njemačkog jezika. Time želi doskočiti interferenciji, npr. objašnjava kako se njemački glagol *lassen* prevodi na hrvatski jezik: „*Dati, geben. Wird von den Slavoniern gebraucht, wo die Teutschen das Verbum lassen, nehmen, Z.E. er hat ein Haus bauen lassen, sprich nicht: Onje pustio nacsiniti Kuchu, sondern: Onje dao nacsiniti Kuchu.*“ (ibid.: 321).

Gramatiku, rječnik i razgovore učenici su učili napamet. Ti su se dijelovi mogli koristiti za uvježbavanje formi te učenje pomoću prevođenja. Tekstovi u knjizi služili su kao modeli

svakodnevnih razgovora, kao izvor riječi, materijal za prevođenje, čitanje, ali i kao poticaj za razgovor.

U izdanju izdanju iz 1789. godine nedostaju posveta biskupu Franciscu Thauszyju i pogovor u kojem se nalazi vlastita priča autora „Fabula od Mlinara, i njegovog Sina“.

Lit.: Žepić (1998), str. 19-30.

Kasnije izdanje

Relković, Matija Antun

Nova slavonska, i nimacska grammatika. Neue Slavonisch= und Deutsche Grammatik in drey Theile getheilet. 1. Theil hält in sich die slavonische Orthographie, nebst kurzer Einleitung in die deutsche Rechtschreibung. II. Theil zeigt die Etimologie, oder Wortforschung, und den Gebrauch der Theilen der Rede. III. Theil lehret Syntaxim, oder die Wortfügung, erstlich insgemein, hern. von jedem Theil der Rede insbesonde. Darnach folget ein Vocabularium, oder Wörterbuch Slavonisch, und Deutsch, nebst einem Auszug der gemeinsten, und im Reden vorkommenden Gespräche, für die slavonische Jugend sowohl, als für die deutschen Liebhaber dieser Sprache verfasset durch Mathiam Antonium Relkovich, kaiserl. königl. bey dem Löbl. slavonischen Broder Infanterieregiment angestellten Oberlieutenant. Dritte Auflage. Mit allergnädigstem kaiserl. königl. Privilegio. Wien, bei Joseph Edlen von Kurzbeck k. k. Hofbuchdrucker, Groß= und Buchhändler, 1789. [XX], 535 str., 18 cm.

Signatura: RIIE-8°-177

Pomum granatum worinnen durch die in dem Löbl. Warasdiner Generalat übliche Croatische Redens=Art der wahre Kern der Deutschen Sprache expliciret wird. Und dieses meinen lieben patriotischen Trivialisten, besonders denen, deren Wappen hier beygedruckt, zum leichtesten Begrief als ein nützliches Praesent zum neuen Jahr. Agram, gedruckt und zu finden bey Anton Jandera, in Capitel, 1771. 110 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-11

Autorom ovog djela smatra se Josip Ernest Matijević (Žepić 1998: 31).

1) Posveta pisana latinskim jezikom nosi naslov „Ad lectorem“ (= za čitatelja). Sastoji se od četiri stiha.

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz podnaslova, knjiga je namijenjena učenicima trivijalnih škola.

3) Sadržaj knjige: 1. posveta; 2. gramatika (109 stranica); 3. kratak tekst kao primjer kako treba prevoditi (2 stranice) ; 4. popis fraza (2 stranice)

4) Gramatika pisana hrvatskim jezikom podijeljena je na 18 poglavlja. Autor prvo detaljno opisuje izgovor i pravopis. Morfologija i sintaksa obrađene su prema vrstama riječi: član, odnosno i upitne zamjenice, imenice, pridjevi, osobne i posvojne zamjenice, glagoli, čestice, prijedlozi. Autor daje deklinacijske i glagolske paradigme.

5) Popis fraza s naslovom „Oszebujnoga Nemskoga Naroda nachina govorenya“ sadržava 24 njemačke fraze prevedene na hrvatski jezik bez tematskih težišta.

7) Didaktičko-metodički sadržaji. Učenici kojima je knjiga bila namijenjena, učili su također i latinski, zbog čega autor često koristi latinske izraze za imenovanje gramatičkih kategorija. Ipak daje i definicije gramatičkih pojmova koje su ponekad pisane njemačkim jezikom, npr. za glagol i glagolske načine.

Autor često uspoređuje hrvatski i njemački jezik čime želi olakšati razumijevanje i izbjeći negativne utjecaje interferencije. Tako ukazuje na razlike, npr. da njemačka rečenica ne može biti bez subjekta, te na sličnosti u poglavlju o sintaksi, npr. da se pridjev mora slagati s imenicom ispred koje stoji u rodu, broju i padežu.

Na zadnjim stranicama knjige nalaze se upute o metodi učenja: najbolji način za napredovanje, ne samo u njemačkom, već u bilo kojem drugom jeziku, jest prevođenje. Zatim daje primjer kako treba prevoditi: ispod njemačkog teksta interlinearno je otisnut prijevod na hrvatski jezik u kojemu su njemačke strukture. kako ističe autor, skoro od riječi do riječi prevedene na hrvatski jezik. Autor savjetuje da učenici na isti način prevode sve druge tekstove.

Popis fraza na kraju knjige sadržava strukture koje se razlikuju u njemačkom i hrvatskom jeziku, tj. koje se ne mogu prevesti doslovno riječ po riječ. Taj popis slijedi odmah iza savjeta o tome kako treba prevoditi. Iz toga se može zaključiti da se autor odlučio za te rečenice kako bi pokazao da postoje iznimke od rečenog pravila, dakle da se ne smije uvijek doslovno prevoditi, i kako bi omogućio učenicima da nauče, i to napamet, neke idiomatske izraze.

Lit.: Žepić (1998), str. 31-43; Häusler (2000), str. 64-67.

Nemska grammatika oder Anfangsgründe der Deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Croatischen Jugend in der Landes=Sprache verfasst. Cum Privilegio Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Wien, bey Joseph Kurzböck k. k. illyrisch= und orientalischen Hof- wie auch N. Oe. Landschafts= und Universitäts Buchdruckern, und Buchhändlern, 1772. – 109 str., 18 cm.
Signatura: RIID-8°-141

Autorom ovog djela smatra se Antun Rajšp (Žepić 1998: 45).

1) Predgovor je na hrvatskom jeziku, kao i cijela knjiga. Autor govori o razlogu pisanja ovog djela: ono bi trebalo naučiti Hrvate njemačkom jeziku kako bi mogli razgovarati s onima s kojima neprestano imaju posla.

2) Ciljna skupina može se zaključiti iz predgovora. U njemu autor ističe da je knjiga pisana hrvatskim jezikom kako bi poslužila i osobama koje ne vladaju latinskim jezikom. U tu je svrhu i latinske nazive gramatičkih kategorija zamijenio hrvatskima, pa napominje da je neke od tih hrvatskih naziva sam izmislio. Prvi razgovor u knjizi također daje naslutiti kome je knjiga prvenstveno bila namijenjena, a to je hrvatska mladež koja dosad nije učila latinski te koja nema gramatičkih predznanja.

3) Sadržaj knjige: 1. predgovor; 2. gramatika (78 stranica); 3. popis riječi i fraza (12 stranica); 4. razgovori (17 stranica)

4) Gramatika je napisana prema slijedu vrsta riječi. Obrađuje sljedeće: član, imenice, pridjeve, brojeve, zamjenice, glagole i čestice (tu su opisani prilozi, veznici i prijedlozi). Gramatika počinje opisom morfoloških pravilnosti. Autor navodi deklinacije i konjugacije i daje metajezicična objašnjenja gramatičkih fenomena.

5) Popis riječi i fraza. Riječi su prezentirane u kratkim tekstovima pod naslovom “Kratek popiszek potrebneseh Nemskeh szlovah” s ovim temama: Bog, svijet oko nas, čovjek, hrana, piće, odjeća, kuća, namještaj, grad.

Poglavlje naslovljeno “Nachini govorenja, kojem guszto krat prilika dohadya.” sadržava govorne činove za izražavanje ovih govornih intencija iz situacija svakodnevne komunikacije: zamoliti nekoga nešto, zahvaliti, pitati, odgovoriti, pozvati nekoga k sebi, kako razgovarati o vremenu i vremenskim prilikama.

6) Tekstovi su u poglavlju s naslovom “Nekoi kratki razgovori, za privchitisze Nemskomu govorenju”. To su šest razgovora mogućih u svakodnevnim situacijama na njemačkom i hrvatskom jeziku među znancima, prijateljima i sa strancima.

Na kraju knjige nalazi se tekst pod naslovom “Moralisches Gespräch zum Gebrauch der Jugend um ihr edle Besinnungen beyzubringen.“, a pisan je samo njemačkim jezikom. Obradene su teme kao npr.: domovina, društvo, ljudske slabosti i sl.

7) Metodičko-didaktički sadržaji. Gramatički dio pisan je hrvatskim jezikom. Gramatičke kategorije objašnjavaju se na primjerima iz hrvatskog jezika. Pri tome autor ukazuje na sličnosti i razlike između hrvatskog i njemačkog jezika kako bi pospješio pozitivne utjecaje transfera, odnosno izbjegao interferenciju, npr. da u njemačkom jeziku nema dvostruke negacije kao što je to slučaj u hrvatskome jeziku: „Ex. *ja nemam nikakve plache, ich habe keine Besoldung nicht*, nego: *ich habe keine Besoldung*.“ (Nemska grammatika: 80).

Za imenovanje gramatičkih kategorija autor upotrebljava hrvatske izraze, npr. *szpolnik, szamosztavne rechi, pridavne rechi, broine rechi, vremenite rechi, pridavki, szlosnorechje* itd. Navođenje kategorija na materinskom jeziku moglo je učeniku sugerirati značenje, olakšati shvaćanje i učenje tih pojmova.

U leksičkom dijelu knjige riječi su grupirane po semantičkim područjima i čine kratke tekstove. Takvi tekstovi djeluju manje monotono od popisa riječi te imaju motivirajuću ulogu pri procesu učenja.

U posljednjem tekstu vidljivi su ostaci katehetske metode.

Lit.: Häusler (1995), str. 159-184; Häusler, u: Zagreber Germanistische Beiträge 4 (1995), str. 116-133; Žepić (1998), str. 45-55; Häusler (2000), str. 67-71.

Marijan Lanosović

Neue Einleitung zur slawonischen Sprache, mit einem nützlichen Wörter= und Gesprächsbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und slawonischer Briefe und einem kleinen Titulaturbuch versehen. Zum Gebrauche aller Liebhaber derselben herausgegeben von P. Marian Lanosovich, Priestern aus dem Orden des H. V. Francisci Kapistraner Provinz. Mit allerhöchster Erlaubnis. Esseck, gedruckt bey Johann Martin Diwalt, k. k. privil. Buchdruckern, 1778. [22], 272 str., 18 cm.

Signatura: RIIE-8°-115 a)

1) Autor posvetu Mariji Tereziji piše na njemačkom i hrvatskom jeziku. U njoj moli caricu da primi njegovo djelo jer on zna koliko ona ulaže u obrazovanje i otvaranje novih škola.

U predgovoru pisanom njemačkim jezikom autor daje razloge za pisanje ovog djela: on ga piše jer dotad još nisu postojale upute Nijemcima za učenje hrvatskog jezika.

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz naslova, knjiga je bila namijenjena svim ljubiteljima hrvatskog jezika. U predgovoru autor precizira tu izjavu i piše da je knjiga namijenjena Nijemcima za učenje hrvatskog jezika. Nijemci se njime moraju služiti jer zajednički život ne može postojati bez usmene komunikacije. Iako je knjiga bila namijenjena Nijemcima, svi su se dijelovi, osim gramatike, mogli koristiti i za učenje njemačkog jezika jer su pisani njemačkim i hrvatskim jezikom.

3) Sadržaj knjige: 1. dva biblijska citata na njemačkom jeziku; 2. posveta; 3. predgovor; 4. kazalo; 5. gramatika hrvatskog jezika (118 stranica); 6. rječnik (80 stranica); 7. popis osobnih imena, blagdana, crkvenih činova i titula (6 stranica); 8. razgovori (34 stranice); 9. primjeri pisanog jezika (20 stranica); 10. titulature (11 stranica); 11. popis tiskarskih pogrešaka u knjizi s naznačenim brojem stranica

4) Gramatika je pisana njemačkim jezikom. Autor sve gramatičke kategorije u zagradama prevodi na latinski jezik. Daje gramatička objašnjenja, brojne primjere i deklinacijske i glagolske paradigme.

Prvi dio s naslovom „Von den slawonischen Buchstaben, und deren Aussprache“ posvećen je izgovoru.

Zatim slijedi morfološki dio u kojem se redom obrađuju: imenice, pridjevi, brojevi, zamjenice, glagoli, participi, prilozi, prijedlozi, uzvici, veznici.

Sljedeće poglavlje „Die Wortfügung. (Syntaxis)“ obrađuje sintaksu.

Na kraju gramatičkog dijela nalazi se abecedni popis gramatičkih kategorija na njemačkom i latinskom jeziku.

5) Njemačko-hrvatski rječnik s naslovom „Slavonisches Wörterbuch“ tiskan je dvostupačno i sadržava 2201 natuknica. Složen je po abecedi. Ispod oznake slova najprije se navode imenice, pridjevi, glagoli, a zatim i ostale vrste riječi.

U dijelu „Anhang der vornehmsten Namen der Personen, Festtage, wie auch geistlichen und weltlichen Würden, die im Deutschen von der Slavonischen Sprache abweichen.“ je njemačko-hrvatski popis osobnih imena, blagdana, crkvenih činova i titula. Popis sadržava 192 natuknice. Samo je dio s osobnim imenima složen po abecedi.

6) Tekstovi su u poglavlju naslovljenom „Slavonisches Gesprächbuch“. Dvanaest razgovora na njemačkom i hrvatskom jeziku tipični su modeli razgovora mogućih u svakodnevnoj komunikaciji. Oni donose pozdrave, uobičajene izraze pristojnosti, razgovore o putovanjima, crkvi, trgovini, poziv na ručak, razgovor za stolom, razgovor kod krojača, razgovor između Hrvata i Nijemca koji uči hrvatski jezik, razgovor između dva prijatelja, između Bečanina i Osječanina, između dva učenika i razgovor s bolesnikom.

Primjeri pisanog jezika su u poglavlju „Verschiedene deutsche und slavonische Briefe“. Pisani su njemačkim i hrvatskim jezikom. Donose pisma i odgovore na njih, sveukupno je tu četrnaest primjera, npr. novogodišnje pismo, pismo za imendan, čestitka na novom radnom mjestu, pismo studenta, pismo bratu, prijatelju i sinu.

Na kraju knjige je dio s titulaturama.

7) Metodičko-didaktički sadržaji. Gramatički sadržaj raspoređen je tako da polazi od najmanjih jedinica, od slova i glasova, preko riječi do rečenice. Lanosović često uspoređuje hrvatski i njemački jezik čime želi olakšati razumijevanje i izbjeći negativne utjecaje interferencije. Tako ukazuje npr. na različito izgovaranje glasa [z]: „Z lautet im Slavonischen ganz anders als im Deutschen; denn es musz auch etwas linder lauten, bald wie das *se*; als: Zima, die Kälte.“ (Lanosović: 5) ili daje upute za korištenje člana tj. pokazne zamjenice:

Das Geschlechtswort wird im Slavonischen gar selten gebraucht; es sey dann, dasz man etwas ausdrücklich anzeigt. Denn, wie schon gesagt, wir haben keine eigentliche Geschlechtswörter, sondern für solche dienet das Fürwort *ovaj*, *ova*, *ovo*. Es würde dieser Gebrauch in unserer Sprache einen Eckel erwecken; wenn wir nämlich, wie die Deutschen, den Fürwörtern das Hauptwort zusetzten. Z. B. im Deutschen sagt man: der Hausvater, die Hausmutter, und die Hausleute machen in dem Hause eine kleine Gesellschaft aus: im Slavonischen aber klinget es nicht gut: *Ovaj Otac obitili*, *ova matti obitili*, i *ovi Kuchani csine u ovoj Kuchi*, sondern: *Otac obitili*, *matti*, i *Kuchani csine u Kuchi* jedno mallano drushtvo. (ibid.: 88)

U predgovoru za rječnik autor piše da ništa ne pomaže pri učenju stranog jezika kao popis najčešće korištenih riječi u govoru.

Gramatiku, rječnik i razgovore učenici su trebali naučiti napamet. Tekstovi u knjizi služili su kao materijal za prevođenje, čitanje, kao izvor riječi te poticaj za razgovor.

Primjeri pisanog jezika služili su kao modeli pisanja pisama (počeci i završeci pisama), kao izvor riječi, za učenje prevođenjem, vježbanje gramatike i za čitanje.

Treće, prošireno i dopunjeno izdanje s izmijenjenim naslovom i dvije paginacije izdano je 1795. godine. To je izdanje trojezično: njemačko-hrvatsko-mađarsko. Izdanje počinje popisom osobnih imena, blagdana, crkvenih činova i titula, nakon čega slijedi trojezični rječnik, složen semantički kojeg nema u prva dva izdanja. Na 37 stranica obrađena su ova semantička područja: čovjek, dijelovi ljudskog dijela, kuća i namještaj, vrt i vrtlarska oprema, rad u polju, vinograd, životinje, grad, zanati. Broj razgovora smanjen je na pet, a broj primjera pisanog jezika na devet. Prvo slijede razgovori i pisma na njemačkom i hrvatskom jeziku, a zatim isto na njemačkom i mađarskom jeziku. Na 204 stranice izložena je gramatika, ovaj put s nešto proširenim morfološkim i sintaktičkim dijelom. Rječnik složen po abecedi vidno je kraći od onog iz prva dva izdanja. U trećem je izdanju trojezičan i zauzima tek 12 stranica. Nova su i tri razgovora na 23 stranice. Pisana su prvo njemačkim i hrvatskim, a potom njemačkim i mađarskim jezikom. Razgovori su to o učenju stranog jezika, odlasku u šetnju i jelu. U razgovoru o učenju stranog jezika autor daje nekoliko savjeta kako učiti strani jezik. Savjetuje da treba razgovarati s osobama koje imaju čist izgovor, čitati priznate pisce, pisati pisma i čitati novine, koje donose bogatstvo vokabulara i aktualne događaje iz svijeta. Isječak iz tog razgovora:

[...]

- Und wie stellen Sie das an?

- Ich rede mit Leuten von reiner Mundart, lese bewährte Schriftsteller, und schreibe Briefe, wo ich alle kleinsten Fehler auf das sorgfältigste beobachte, und verbessere.

- Dasz der Umgang mit geschikten Leuten und Schriftstellern zuträglich, ja unumgänglich zur vollkommenen Erlernung einer Sprache seye, begreife ich sehr wohl: aber in dessen Ermanglung halte ich die Lesung der Zeitungen für nützlich.

- Ja, mein Herr! Diese verschaffen uns durch ihre verschiedene Gegenstände einen Reichtum der Wörter, und belehren uns von gegenwärtigen Ereignissen der Welt. (ibid.: 217-218)

U trećem izdanju nedostaje dio s titulaturama.

Kasnija izdanja

Marijan Lanosović

Neue Einleitung zur slavonischen Sprache, mit einem nützlichen Wörter= und Gesprächbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und slavonischer Briefe und einem kleinen Titulaturbuch versehen. Zum Gebrauche aller Liebhaber derselben herausgegeben von P. Marian Lanosovich, Priestern aus dem Orden des H. V. Francisci Kapistraner Provinz. Zweyte verbesserte Auflage. Mit allerhöchster Erlaubnis. Esseck, bey Johann Martin Diwalt, k. k. privilegierten Buchdruckern, 1789. [8], 270 str., 17 cm.

Signatura: RIIE-8°-157

Marijan Lanosović

Anleitung zur slavonischen Sprachlehre sammt einem nützlichen Anhang mit verschiedenen Gesprächen, deutsch=slavonisch= und hungarischen Wörterbuche, Briefen, Benennungen der vornehmsten geist= und weltlichen Würden, dann der vorzüglichsten Festtage und andern Personen versehen. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage. Herausgegeben von P. Marianus Lanosovich Franciskaner der Kapistraner Provinz. Ofen, im Verlage der k. hungar. Universitäts=Buchdruckerey, 1795. [8], 111, 230 str., 18 cm.

Signatura: RIIE-8°-137 a)

ABC knisicza za potrebnost narodnih skol. ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Croatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Regiae. Apost. Majest. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, MDCCLXXIX [1779.]. 104 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-51 a)

Ova čitanka ne diferencira po tipu škole, već je naprosto bila namijenjena učenicima “nacionalnih škola” gdje se predaje na narodnom, a ne latinskom jeziku.

Sadržaj knjige: 1. učenje čitanja (18 stranica); 2. kratke pouke (6 stranica); 3. pripovijetke (74 stranice); 4. tekst na latinskom (4 stranice); 5. popis riječi (4 stranice); 6. brojevi (1 stranica)

ABC knjižica je početnica. Za početno čitanje primjenjuje se sintetički postupak što znači da se polazi od pojedinačnih slova, preko slogova do višesložnih riječi. Nakon što učenici svladaju to gradivo prelazi se na čitanje.

U štivima učenici uče riječi iz područja svakodnevnog života, ali uče i vokabular obrazovanosti. Tekstovi u poglavlju V. naslovljenom „Kratki dersanya navuke“ su poslovice, krilatice, mudre i poučne izreke.

Poglavlje VI. bez naslova ima nekoliko poučnih anegdota.

Tekstovi pod naslovom „Mala pripovedanja. = Kleine Erzählungen“ donose dulje poučne tekstove. To su sveukupno trideset i dva teksta prosječne duljine od jedne stranice. Tekstovi tematiziraju važnost čitanja i učenja, pobožnost, gospodarenje novcem, štovanje roditelja, prijateljstvo, siromaštvo i poljoprivredu. Uzdižu ljudske vrline kao što su pravednost, pažljivost, pamet, poslušnost, razumnost, marljivost, spremnost za pomaganje drugima, gostoprimstvo, a obrušuju se na mane kao što su lakomislenost, nepažnja, neposlušnost, ljubomora, krađa, zločestoća, nemar, nevjera, lijenost, licemjerje i neumjerenost u jelu i piću. Posljednja dva teksta nešto su većeg opsega, a govore o društvu te njegovoj podjeli na različite staleže, a to su s jedne strane oni koji zapovijedaju (roditelji, vlast i drugi nadređeni), a s druge strane oni koji moraju slušati (djeca, službenici, podređeni i sluge). Ovi moralno-poučni tekstovi imali su odgojnu funkciju formirati ličnost učenika prema zahtjevima ondašnjeg vremena.

Popis riječi i fraza pod naslovom “Horvatzke, y Nemske rechi = Croatisch= und Deutsche Wörter“ tiskan je dvostupčano. Obuhvaća sveukupno 115 natuknica. Njemačke imenice navedene su bez člana. Riječi nisu poredane po abecedi već semantički što olakšava učenje i memoriranje potrebnog vokabulara. Popis obuhvaća ova semantička područja: Bog,

svijet oko nas, vremenske prilike, čovjek i ljudsko tijelo, kuća, odjeća, oprema za pisanje, vremenske jedinice, novac, obitelj i priroda.

Kasnije izdanje

ABC iliti knjixica slovoznanja za potribu narodnih ucsionica u Kraljesvtvu Slavonie. ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Slavonien. Ofen, gedruckt mit der königl. ung. Universitäts-Buchdruckerey, 1823. 112 str., 18 cm.
Signatura: RIID-8°-132

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Croatien. Chtenya kniga od pravo-tvornozti, za potrebnost narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privileg. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Pritiskana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovami, MDCCLXXX. [1780.]. [8], 208 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-128

Ova čitanka ne diferencira po tipu škole. Bila je namijenjena učenicima “nacionalnih škola”, dakle ne za škole u kojima se nastava odvijala na latinskom jeziku.

Sadržaj knjige: 1. tiskarski privilegij potpisan od Marije Terezije; 2. kazalo; 3. uvod u čitanje (10 stranica); 4. tekstovi (190 stranica); 5. tekstovi na latinskom jeziku (7 stranica)

Ova dvojezična njemačko-hrvatska čitanka koristila se u sklopu školskog predmeta Čestitost. U današnje doba sadržaji i ciljevi toga predmeta naći će se u školskim predmetima Priroda i društvo, Domaćinstvo i sl.. U to doba najvažniji je bio odgoj u kršćanskom duhu, dakle religioznost, poštovanje vlasti i drugih autoriteta, te poslušnost i život u skladu s danim društvenim poretom.

Iza kazala slijedi „Vorbereitung zum Lesen. = Priprava K-Chtenyu.“ gdje autor daje definicije čitanja, rečenice, opisuje rečenične znakove i navodi pravila za dobro čitanje, iskazivanje emocija za vrijeme čitanja i upute za učenike kako se ponašati za vrijeme čitanja. Ovaj dio knjige služio je tome da učenici nauče smisleno i izražajno čitati. Ovdje se nalaze i upute za učitelje, npr. ako se za vrijeme čitanja pojave riječi teške za izgovaranje, učitelj takve riječi prvo mora jasno pročitati naglas i dati učenicima da ponavljaju za njim. Kad učenik krivo pročita koju riječ, učitelj ga mora zaustaviti i tražiti da slova tu riječ te zatim ponovo cijelu izgovori. Autor ističe da greške učenika učitelj ne smije prečesto ponavljati kako se one ne bi urezale u sjećanje što ne bi dovelo do poboljšanja u čitanju.

Tekstni dio podijeljen je na pet poglavlja. Prvo poglavlje s naslovom „Von der Rechtschaffenheit der Schüler in der Schule. = Od pravo-tvornosti Vuchenikov vu skoli.“ govori o blaženstvu, duši čovjeka, o tome što učenici u školi uče i što bi trebali učiti. Autor piše da učitelji u dobro uređenoj školi nisu zadovoljni kada učenici nešto samo nauče napamet, već je njihov cilj da učenici razumiju što je dobro i ispravno i što ljude čini blaženima, kako bi internalizirali te ciljeve i kasnije postupali u skladu s tim spoznajama.

Drugo je poglavlje naslovljeno „Von der Sittsamkeit oder Rechtschaffenheit eines Menschen in seinen Gesinnungen, Handlungen und in seiner Aufführung. = Od chudo-rednosti, illiti pravo-tvornosti jednoga chloveka vu szvojih namenenyih, chinenyih, y vu szvojem ponassanyu.“ Ovdje autor govori o osobinama koje pojedinac treba posjedovati, a to su:

čestitost, poštenje, mirnoća, poslušnost i istinitost. Zatim piše o uzornim radnjama prema Bogu, drugima i sebi samome. To su: ljubaznost, miroljubivost, uslužnost, iskrenost, čestitost, poštovanje, urednost, marljivost, skromnost, provođenje vremena kod kuće i štedljivost. Nakon toga navodi čega se sve čestiti pojedinac treba kloniti: pretjerane ljubavi prema samome sebi, oholosti, ponosa, častohleplja, zlobe, lakoumnosti, neljubaznosti, nepristojnosti, hvalisavosti, laži i psovanja.

Pod naslovom „Von der Gesellschaft, darinn die Menschen zu leben von Gott bestimmet sind, und von den gesellschaftlichen Pflichten. = Od Drustva, vu kojem siveti lyudem od Boga je odlucheno; y od drusnih Dusznostih.“ treće poglavlje donosi tekstove o društvu, njegovu nastanku, oblicima i opis uloga pripadnika pojedinih staleža.

Četvrto poglavlje nosi naslov „Von der Haushaltungskunst. = Od znanya gozpodarenja.“. Tu su tekstovi o gospodarenju kućanstvom: što to jest, što nam je potrebno za uspješno vođenje kućanstva i koje su česte greške pri tome.

Peto poglavlje pod naslovom „Von der Vaterlandsliebe. = Od Lyubavi Domovine.“ ima tekstove u kojima autor govori o: domovini, ljubavi prema domovini i kako pripadnici različitih staleža trebaju iskazivati tu ljubav.

Na kraju knjige se pod naslovom „Pro exercitio lectionis latinae.“ nalaze tekstovi na latinskom jeziku za daljnje učenje tog jezika.

Kasnija izdanja

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuvarnye narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privileg. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovami, MDCCXCVI. [1796.]. [8], 240 str., 17 cm.

Signatura: RIID-8°-6

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuvarnye narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privileg. Sac. Reg. Apost. Majest. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovami, 1812. [6], 240 str., 17 cm.

Signatura: RIID-8°-23

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuване narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privileg. Sac. Reg. Apost. Majest. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovih, 1815. [8], 240 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-37

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuване narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privileg. Sac. Reg. Apost. Majest. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovih, 1822. [8], 240 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-133

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuване narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovih, 1829. [8], 240 str., 19 cm.

Signatura: RIID-8°-150

Lesebuch von der Rechtschaffenheit zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuване narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-vuchenezkupchine szlovih, 1833. [8], 240 str., 19 cm.

Signatura: RIID-8°-161 a)

Lesebuch von der Rechtschaffenheit zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuване narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudro. vuchenezkupchine slovih, 1836. [8], 240 str., 19 cm.

Signatura: RIID-8°-319

Lesebuch von der Rechtschaffenheit zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuvanje narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Pritizkana vu Budimu, z'Kraly. Mudro. vuchenezkupschine slovim, 1841. 232 str., 19 cm.

Signatura: 159.311

Lesebuch von der Rechtschaffenheit zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Kroatien. Chtenya kniga od pravotvornosti za potrebuvanje narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Pritizkana vu Budimu, z'Kraly. Mudro. vuchenezkupschine slovim, 1843. – 240 str., 20 cm.

Signatura: 49.673

Lesebuch von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn, und Kroatien. Čitanka o pravotvornosti za porabu narodnih učionah Ugarskoga i Harvatskoga kraljestva. U Budimu, pismeni Kr. Sveučilišta Ugarskoga, 1846. 240 str., 20 cm.

Signatura: 160.842

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Kroatien. Napucheny v navuk Nemskoga jezika za potrebnost narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Pritizkano v Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine Szlovami, 1780. [8], 286 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-44 a)

2) Ciljna skupina vidljiva je iz naslova knjige. Bila je namijenjena učenicima narodnih škola. Nije dakle bila namijenjena školama gdje se nastava odvijala na latinskom jeziku, već onima gdje se podučavalo na nacionalnom jeziku.

3) Sadržaj knjige: 1. tiskarski privilegij potpisan od Marije Terezije; 2. kazalo; 3. gramatika (276 stranica); 4. razgovori (9 stranica)

4) Gramatika. Njemački tekst je s lijeve strane, dok je hrvatski tekst otisnut paralelno s desne strane. Hrvatski tekst ponavlja pravila i njemačke primjere za koje se u većini slučajeva daje prijevod. Gradivo slijedi progresiju od manjih jedinica prema većima. Svaki gramatički pojam prvo je definiran. Gramatika je podijeljena na pet poglavlja.

Cilj prvog poglavlja pod naslovom „Die Rechtsprechung oder Rechtlesung. = Od Pravizgovarjany, Ilti Pravochtenya.“ jest da učenici nauče izražajno čitati. Gradivo se obrađuje od manjih prema većim cjelinama: prvo se obrađuju slova, slogovi i riječi, zatim rečenica, rečenični znakovi, pa melodija, rečenični naglasak i izražavanje emocija za vrijeme čitanja.

Drugo poglavlje naslovljeno „Von der Tonmessung. = Od glasza-merenya.“ daje pravila o duljini sloga i o naglasku.

Treće poglavlje, „Von der Rechtschreibung. = Od Pravopiszanya.“, posvećeno je slovima i upotrebi rečeničnih znakova. Na kraju ovog poglavlja nalazi se popis homonima složen po abecedi.

Morfologija se obrađuje u četvrtom poglavlju naslovljenom „Von der Wortforschung oder Wortänderung. = Od Rechi-izpelyavany iliti Rechi-menyanya.“. Ima devet vrsta riječi: član, imenske riječi (imenice, pridjevi, brojevi), zamjenice, glagoli, participi, prijedlozi, prilozi, uzvici i veznici. Ove vrste riječi podijeljene su prema promjenjivosti u dvije grupe: promjenjive i nepromjenjive. Autor daje deklinacijske i glagolske paradigme.

Pod naslovom „Von der Wortfügung. = Od Rechi-szlaganya.“ peto poglavlje donosi sintaksu koja slijedi istu dispoziciju prema promjenjivim i nepromjenjivim vrstama riječi kao i morfološki dio. U ovom dijelu veznici su obrađeni prije uzvika.

6) Tekstovi. Četiri razgovora na hrvatskom i njemačkom jeziku govore o školi i učenju, odlasku u šetnju, hrani i vremenu.

7) Didaktičko-metodički sadržaji. Ovo je jedna od mnogobrojnih dvojezičnih školskih knjiga izdanih u sveučilišnoj tiskari u Budimu. Cijeli tekst ove knjige osim kazala otisnut je dvojezično.

Gramatički sadržaj raspoređen je tako da polazi od najmanjih jedinica, od slova i glasova, preko riječi do grupa riječi i rečenice. U ovom se izdanju još nalaze ostaci tablične metode. Po toj se metodi u tablice upisuju početna slova svih riječi u svakoj rečenici, a rečenice su uvučene u skladu s kategorijama teksta kojima pripada dana rečenica (npr. poglavlje, potpoglavlje, itd., sve do odlomaka i primjera). Smatralo se da su prednosti te metode povećavanje motivacije kod učenika, lakše pamćenje gradiva i brže snalaženje u gradivu, budući da se takvim prikazom ostvaruju principi zornosti, postupnosti i ponavljanja.

Razgovori u knjizi služe za razvijanje praktične govorne vještine. Tekstovi su poučni i bliski učeniku te mu služe kao izvor korisnih riječi i fraza za svakodnevni život.

Od izdanja iz 1799. godine nadalje umjesto tiskarskog privilegija potpisanog od Marije Terezije na dvije stranice se nalazi predgovor s naslovom „Erinnerung an die Lehrer“ tiskan samo njemačkim jezikom. Ovdje autor upozorava na promjene u izdanju i daje učiteljima nekoliko uputa za rad. Autor napominje da je promijenio raspored u gramatičkom dijelu knjige: pravopis je obrađen kao zadnji dio. To objašnjava time da mladi prvo uče pričati, a tek onda pisati.

U ovim izdanjima postoji prilog od osam stranica s popisom imenica po deklinacijskim klasama.

Nov je i dio s vježbama za prevođenje s hrvatskog na njemački jezik na petnaest stranica s naslovom „Praktische Anleitung zur Übung der Jugend in der deutschen Sprache.“ Ovaj dio služio je kao model učiteljima kako bi s učenicima trebali vježbati gramatiku nakon što s njima obrade pravila. Vježbe se sastoje od hrvatskih rečenica grupiranih po cjelinama. Prvi dio vježbi „A. Über die Haupt=Bei= und Fürwörter.“ sadržava šesnaest vježbi za vježbanje imenica u jednini i množini, posvojnih, upitnih, pokaznih i odnosnih zamjenica, predikatnih i atributnih pridjeva i prijedloga. Dio „B. Über das Hilfszeitwort: haben.“ donosi petnaest vježbi s rečenicama s glagolom *haben*, a dio „C. über das Hilfszeitwort: seyn.“ jedanaest vježbi s rečenicama s glagolom *sein*. U dijelu „D Fortsetzung der deutschen Sprachübungen.“ ima dvadeset vježbi u kojima se vježbaju različiti glagoli, deklinacija pridjeva, imperativ, infinitiv + *zu*, konjunktiv i druge gramatičke strukture. Neke su rečenice poučne u odgojnom smislu. U nekim je vježbama po nekoliko rečenicama povezano temom ili situacijom, pa tvore male tekstove.

Lit.: Häusler (1992), str. 95-153; Žepić (1998), str. 65-74; Häusler (2000), str. 72-84.

Kasnija izdanja

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napuchenye vu navuk Nemskoga jezika za potrebnost narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Pritizkano vu Budimo, z-Kraly. Mudro-zkupchine Szlovami, 1787. [8], 286 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-145

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napuchenye vu navuk Nemskoga jezika za potrebuване narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Pritizkano vu Budimu, z-Kraly. Mudrozkupchine Szlovami, 1799. [8], 325 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-9

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napuchenye vu navuk Nemskoga jezika za potrebuване narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudrozkupchine Szlovami, 1811. [8], 325 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-13 a)

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napuchenye vu navuk Nemskoga jezika za potrebuване narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudrozkupchine Szlovami, 1814. [8], 325 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-18

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napuchenye vu navuk Nemskoga jezika za potrebuване narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudrozkupchine Szlovami, 1816. [8], 325 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-53

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napuchenye vu navuk Nemshkoga jezika za potreboване narodnih shkol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudrozkupchine szlovih, 1835. 325 str., 19 cm.

Signatura: RIID-8°-162

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. Napučenje vu navuk Nemškoga jezika za potreboвање narodnih škol Vugerzkoga, i-Horvatzkoga Kraljeztva. Pritizkana vu Budimu, z-Kraly. Mudrozkupčine slovni, 1840. [8], 307 str., 20 cm.

Signatura: RIID-8°-175

Knjige za pravopis i krasopis:

Kratki navuk pravopiszanya Nemskoga za potrebnost narodnih skol. Anleitung zur deutschen Rechtschreibung, zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 76 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-292

Anleitung zum Schönschreiben, nebst vorangesetztem ersten Theile der deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen. Uputjenje k'lipopisanju, skupa prepostavnim pervim dellom nauka Nimshkoga jezika, za potribu narodnih shkol. Laibach, gedruckt mit Egerischen Schriften, 1785. 63 str., 17 cm.

Signatura: RIID-8°-166

Grammatica Germanica, ex Gottschedianis libris collecta. Editio auctior et emendatior. Zagrabiae, typis Joan. Thomas nobilis de Trattnern, [1785.?]. 238 str., 18 cm.
Signatura: RIIF-8°1102

Autorom ovog djela smatra se Josip Ernest Matijević, a kao godina izdanja uzima se 1785. godina (Žepić 1998: 75).

Kessler kao autora ovog djela navodi Johanna Christopha Gottscheda. Kod prvog izdanja stavlja napomenu da je Matijević vjerojatno obradio ovo djelo (Kessler: 547).

2) Ciljna skupina. Iz činjenice da je gramatički dio knjige pisan na latinskom jeziku može se zaključiti da je knjiga bila namijenjena uporabi u latinskim školama i gimnazijama. U tim se vrstama škola od drugog semestra drugog razreda gramatike sva nastava odvijala isključivo na latinskom jeziku.

3) Sadržaj knjige: 1. gramatika (119 stranica); 2. rječnik (13 stranica) ; 3. frazeološki dio (6 stranica); 4. razgovori (15 stranica); 5. pisma (9 stranica); 6. kratka povijesna anegdota (8 stranica); 7. prijevodi tekstova „aus der Gottschedischen Redekunst“ (14 stranica); 8. geografski opis Kraljevine Ugarske (34 stranice); 9. geografski opis Gornje Ugarske (22 stranice); 10. dodatak (2 stranice); 11. kazalo

4) Gramatički dio knjige pisan je latinskim jezikom, a počinje izgovorom. Autor daje deklinacijske i glagolske paradigme. Dodatak na dvije stranice objašnjava strukturu njemačkog jezika te red riječi u rečenici.

5) Rječnik i popis fraza.

Rječnik pod naslovom „Vocabularium Germanico-latinum“ tiskan je dvostupčano. Nije složen po abecedi nego semantički. Obuhvaća ova semantička područja: Bog, svijet oko nas, ljudsko tijelo i bolesti, jelo, piće, odjeća, grad, kuća, štala, vrt i biljke, životinje, pisanje, metali, boje, zanimanja i rat.

Zatim slijede govorni činovi za izražavanje ovih govornih intencija: zamoliti koga nešto, zahvaliti, potvrditi ili negirati što, razgovor o jelu i piću, dogovoriti odlazak u šetnju, razgovor o vremenu i vremenskim prilikama, pitati nekoga je li nas razumio.

6) Tekstovi.

Četiri razgovora donose pozdrave, uobičajene izraze pristojnosti te i jedan razgovor o učenju stranog jezika.

Daljnji tekstovi pod naslovom „Einige Gespräche, zur Übung der Jugend in der deutschen Sprache“ pisani su samo njemačkim jezikom. To su razgovori učenika, razgovori o ustajanju, pisanju, doručku, odlasku u šetnju, a zatim i razgovori o zdravlju, novinama, pisanju

na njemačkom jeziku, prostiranju stola, hrani, mjesečevu i sunčevu sjaju, vremenskim prilikama te razgovor o bolesti, umiranju i pogrebu.

Geografski opisi Kraljevine Ugarske i Gornje Ugarske pisani su u obliku današnjih vodiča za putovanje, a prikazuju zemlju i ljude koji žive u njoj.

7) Metodičko-didaktički sadržaj. Prvi dio knjige koji obuhvaća gramatiku, rječnik, frazeološki dio te prva četiri razgovora učenici su trebali memorirati, pri čemu je prijevod na latinski jezik osiguravao razumijevanje. Taj se dio knjige mogao koristiti za analitičke zadatke, uvježbavanje formi te učenje pomoću prevođenja. Tekstovi u knjizi imali su višestruku svrhu: služili su kao materijal za prevođenje, čitanje, ali i kao poticaj za razgovor. Pisma pisana njemačkim jezikom služe kao modeli pisanja pisama (počeci i završeci pisama), kao izvor riječi, za prevođenje, za vježbanje gramatike i za čitanje. Kratka anegdota o poljskim kraljevima i plemićima pisana njemačkim i latinskim jezikom služi za čitanje, učenje riječi i za rad na tekstu, pri čemu je latinski jezik služio kao kontrola. Ova je anegdota također mogla biti i poticaj za razgovor među učenicima. Geografski opisi Kraljevine Ugarske i Gornje Ugarske mogli su se koristiti kao lektira, a također su služili i kao poticaj za razgovor.

Izdanje iz 1806. godine razlikuje se od prvog izdanja u sljedećem: na početku knjige nalazi se predgovor izdavača u kojem se navodi da je udovoljio želji čitatelja za raznolikosti, pa u novom izdanju knjige ima novih dijelova. Drugi dio razgovora pod naslovom „Einige Gespräche, zur Übung der Jugend in der deutschen Sprache“ u novom izdanju tiskan je na njemačkom i latinskom jeziku. Izostavljena je kratka anegdota o poljskim kraljevima i plemićima. Od strane 276 do strane 284 tiskano je na latinskom i njemačkom jeziku dvanaest aforizama i poslovice. Posljednja dva bloka pisana njemačkim jezikom sadržavaju tekstove za čitanje i poticanje razgovora. Prva grupa tekstova počinje pitanjima, a ima, kako bismo danas rekli, popularno-znanstvene teme, npr. zašto oblaci ne padnu s neba, zašto je more slano, zašto neke osobe mogu trpjeti glad dulje od drugih osoba, zašto ne možemo vidjeti zvijezde po danu i sl. U drugoj grupi također nisu priče ili fiktionalni tekstovi, nego ona sadržava savjete za svakodnevicu, npr. kako neko vrijeme preživjeti bez hrane, kako se otrijezniti, kako otjerati muhe, kako se riješiti buha, kako prepoznati je li vino bilo razrijeđeno i sl.

Lit.: Žepić (1998), str. 75-86; Häusler (2000), str. 84-88.

Grammatica Germanica ex Gottschedianis libris collecta. In usum, se in aedem Lingva perficere cupientium, a pluribus mendis perpurgata ac diversis, tam utilitati, quam delectationi animi materiis servituris multum aucta. Deutsche Sprachlehre aus der Gottschedischen Anleitung zur deutschen Sprache gesammelt. Zum Gebrauch derjenigen, die sich in dieser Sprache vervollkommen wollen. Per I. E. M. Neue verbesserte, und durch viele, sowohl zur Belehrung, als Ergötzlichkeit dienende Zusätze vermehrte Auflage. Agram. Gedruckt, und verlegt in der von Novoßel'schen Buchdruckerey, 1806. [2], 300 str., 17 cm.

Kornig, Franz

Kroatische Sprachlehre, oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen, nebst beygefügtten Gesprächen und verschiedenen Übungen. Herausgegeben von Franz Kornig, Lehrer der bürgerlichen Erziehungsschule an der königlichen Hauptschule zu Agram. Agram, im Verlage der bischöflichen Buchhandlung, 1795. 419 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-113 a)

1) U predgovoru pisanom njemačkim jezikom autor govori da se tijekom rada služio drugim gramatikama i kaže da je preuzeo „ono dobro što je našao u drugim knjigama”. Daje razlog za pisanje ovog djela: ono je nastalo kao odgovor na brojne zahtjeve za hrvatskom gramatikom. Autor govori o korisnosti poznavanja hrvatskog jezika, kao što su njegova uska povezanost s drugim slavenskim jezicima i široko govorno područje. Najviše ističe činjenicu da Nijemci već godinama žive na hrvatskom teritoriju te im je poznavanje hrvatskog jezika postalo neophodno za život na tom području.

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz predgovora, knjiga je prvenstveno bila namijenjena Nijemcima koji su željeli naučiti hrvatski jezik. No neki dijelovi knjige (rječnik, vježbe, razgovori i pisma) pisani su njemačkim i hrvatskim jezikom te je ova knjiga mogla služiti i za učenje njemačkog jezika.

3) Sadržaj knjige: 1. predgovor; 2. gramatika (260 stranica); 3. rječnik (56 stranica); 4. vježbe (28 stranica); 5. razgovori (71 stranica); 6. pisma (6 stranica)

4) Autor koristi gramatičke kategorije za opis njemačkog jezika. Radio je po modelu iz *Anleitung*-a, otkud je preuzeo način prikaza gramatike, i naročito vježbe za prevođenje.

Gramatički dio (osim vježbi) pisan je njemačkim jezikom i podijeljen je na četiri dijela. Autor daje gramatička objašnjenja, brojne primjere i deklinacijske i glagolske paradigme.

Prvi dio pod naslovom „Von dem Gebrauche, und der richtigen Aussprache der Buchstaben.“ posvećen je izgovoru.

Drugi dio naslovljen „Von den abänderlichen Theilen der Rede.“ obrađuje promjenjive vrste riječi: član, imenice, pridjeve, zamjenice i glagole.

Nepromjenjive vrste riječi su u trećem dijelu s naslovom „Von den unabänderlichen Theilen der Rede“. Tu su prijedlozi, prilozi, uzvici i veznici.

Četvrti dio, „Die Wortfügung“, posvećen je sintaksi koja slijedi istu dispoziciju prema promjenjivim i nepromjenjivim vrstama riječi kao i morfološki dio.

Za neke dijelove gramatike autor daje materijal za vježbanje. On je u dijelu naslovljenom „Übungen und Nachahmungen über einige Haupt=Bei= und Fürwörter, wie auch

über das Hilfswort, richtige und unrichtige Zahlwörter, zur Anwendung der gegebenen Regeln“. Tu su 54 vježbe za uvježbavanje imenica, pridjeva, zamjenica, pomoćnih glagola i brojeva.

5) Dvojezični rječnik pod naslovom „Vocabularium. Izvadek potrebnih rečich. = Auszug der nöthigen Wörter.“ tiskan je dvostupačno. Nije složen po abecedi nego semantički. Obuhvaća ova semantička područja: Bog, svijet oko nas, elementi, vrijeme, vremenske jedinice, blagdani, nacionalnosti, metali, boje, cvijeće i drveće, životinje, čovjek, dijelovi tijela, što sve čovjek može i kako se kreće, crkveni činovi, zanimanja, crkva, trgovina, bolesti, obitelj, odjeća, učenje, kuća i njeni dijelovi, namještaj, prostiranje stola, hrana i piće.

6) Tekstovi su u poglavlju naslovljenom „Nekoji potrebni Razgovori. = Einige nöthige Gespräche.“ Devetnaest razgovora na hrvatskom i njemačkom jeziku služe kao modeli tipičnih razgovora mogućih u svakodnevnim situacijama. Oni donose pozdrave, uobičajene izraze pristojnosti, razgovore o hrani, vinu, odlasku u šetnju, zdravlju, namještaju, vrtu, odlasku u kupovinu, kartanju, vjenčanju, crkvi i crkvenoj muzici, posjetu bolesniku, ratu, plesu, putovanjima, lovu, spavanju i ustajanju, pisanju pisama i na kraju razgovor između plemića i krojača.

Šest pisama u poglavlju „Nekoji Lizti. = Einige Briefe.“ pisana su hrvatskim i njemačkim jezikom, a svako je dugo otprilike pola stranice. To su pismo zahvalnosti i odgovor na njega, pismo u kojem se traži odgovor, pismo poznaniku da pripazi na sina koji se otišao školovati u drugi grad, obavijest o smrti prijatelja, zamolba za posao.

7) Didaktičko-metodički sadržaji. Kako bi izbjegao negativne utjecaje interferencije, autor uspoređuje oba jezika, npr.:

Die Kroaten haben wie die Deutschen drei Geschlechter: das männliche *ov*, der; das weibliche *ova*, die, das ungewisse *ovo*, das. Auch wird in der Rede zuweilen das unbestimmte Geschlechtswort *jeden*, *jedna*, *jedno*, ein, eine ein gesetzt. Übrigens werden die Geschlechtswörter von Kroaten nicht so häufig, wie von den Deutschen in ihrer Sprache, sondern wie in dem Latein sehr selten gebraucht. (Kornig: 19-20)

Na početku poglavlja o sintaksi autor piše da je sintaksa hrvatskog jezika toliko slična njemačkoj da ne vidi potrebu za davanje posebnih pravila. Ipak ukazuje na sličnosti i razlike između tih jezika, npr. da je u hrvatskom dopuštena dvostruka negacija, a u njemačkom ne: „Ja nikaj nevidim, ich sehe nichts. Ti meni od toga nikakvu rech neszi povedal, du hast mir davon kein Wort gesagt. Niti nam jezti neda, er giebt uns nicht einmal zu essen“ (ibid.: 263).

Materijal za vježbanje sastoji se od zadataka dopunjavanja kombiniranih s prevođenjem. Ti se zadaci sastoje od rečenica na njemačkom jeziku koje učenici trebaju prevesti na hrvatski. Kao pomoć pri rješavanju, ispod bloka njemačkog teksta otisnut je nepotpuni hrvatski tekst ili pojedine hrvatske riječi, uz broj koji označava mjesto kamo ih u njemačkom tekstu treba staviti. Ti su zadaci služili za vježbanje tvorbe i upotrebe jezičnih struktura. Jezične strukture većim se dijelom vježbaju u međusobno povezanim rečenicama tj. manjim tekstovima, što omogućuje situativno učenje jer se jezične strukture uče u kontekstu neke realne situacije. Npr. za uvježbavanje komparacije pridjeva autor daje tekst u kojem se uspoređuje visina ljudi:

Dieser Mann 1. ist groß 2. und diese Frau ist klein 3. Dieses Mädchen ist nicht so 4. groß, als 5. ihr 6. Bruder, und meine Schwester ist kleiner als euer 7. Bruder. Alle 8. diese Männer sind klein, die Frauen aber 9. sind groß. Welcher ist der größte von diesen Männern, und welche ist die kleinste von diesen Weibern 10.? Mein Vater ist der größte Mann, und meine Muhme 11. ist die kleinste Frau.

1. Chlovek. 2. velik. 3. mal. 4. tak. 5. kak. 6. nyein. 7. vash. 8. vszi. 9. pako. 10. sena. 11. ztrina. (ibid.: 317)

U vježbama su opisni tekstovi, kratke priče s moralnom poukom. Teme i situacije donose iskustva iz učenikove neposredne okoline: obitelj, susjedstvo, kuća i namještaj, ljudske osobine, novac, prijatelji, učenje i slobodno vrijeme.

Gramatiku, rječnik i razgovore učenici su učili napamet. Ti su dijelovi služili za uvježbavanje formi te za učenje pomoću prevođenja. Tekstovi u knjizi služili su kao modeli svakodnevnih razgovora, kao izvor riječi, materijal za prevođenje, čitanje, ali i kao poticaj za razgovor.

Primjeri pisama služili su kao modeli pisanja pisama, kao izvor riječi, za učenje prevođenjem, vježbanje gramatike i za čitanje.

Imen knisicza za haszen ladanyzkih skol. Namenbüchlein, zum Gebrauche der Landschulen in dem Königreiche Kroazien. Cum Speciali Privilegi Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Ofen, und Tyrnau, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, MDCCXCVI [1796.]. 67 str., 18 cm.
Signatura: RIID-8°-140

Knjiga je bila namijenjena učenicima seoskih škola u Kraljevini Hrvatskoj.

Sadržaj knjige: 1. učenje čitanja (18 stranica); 2. riječi (6 stranica); 3. riječi u kontekstu (5 stranica); 4. tekstovi (34 stranice); 5. pravila za čitanje (4 stranice)

Ova je knjiga imala istu namjenu kao i verzija za gradske škole, dakle to je bila prva čitanka ili početnica. Ona polazi od slova prema većim cjelinama: slogovima, riječima, rečenicama i tekstovima.

Prvi dio s abecedom, slogovima i riječima služio je za sricanje, učenje i vježbanje čitanja.

Riječi na hrvatskom i njemačkom jeziku grupirane su sadržajno, a imenuju predmete i radnje iz učenikove neposredne okoline: dijelove tijela, najčešće ljudske radnje, dijelove kuće i predmete u kućanstvu, odjeću i domaće životinje. Uz njemačku imenicu uvijek stoji određeni član, a glagoli se navode u prvom licu jednine. Ove su riječi učenici učili napamet, a grupiranje po sadržaju trebalo je olakšati taj proces.

Zatim slijede rečenice koje ne čine smisleni tekst. One obrađuju ove teme: domaće životinje i njihove glasanje, dijelovi tijela i osjetila, škola i roditelji.

U knjizi je osam tekstova. obrađuju se sljedeće teme: poslovi majke i oca u kućanstvu, domaće životinje, rad u polju i sjetva, mlin te podulji tekst od deset stranica o raznim zanatima. Tekstovi u ovoj knjizi orijentiraju se na upoznavanje učenika sa stvarima i pojavama relevantnima za život na selu i seljački stalež.

U zadnjem dijelu knjige daju se vrlo kratke upute kako odvajati riječi na slogove, kako pravilno sricati te čitati. Te se upute prvo daju za hrvatski, a zatim i za njemački jezik.

Kasnija izdanja

Imen knisica za haszen ladanzkih uchilnic Horvatzkoga orszaga. Namenbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in dem Königreiche Kroatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Ofen, gedruckt in der königl. ung. Universitäts=Buchdruckerey, mit Stereotyp=Platten, 1823. 67 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-50 a)

Imen knjižica za hasen ladanžkih učilnic Horvatzkoga orsaga. Namenbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in dem Königreiche Kroatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Reg. Apost. Majest. Ofen, gedruckt in der kön. ung. Universitäts=Buchdruckerey, 1839. 67 str., 18 cm.
Signatura: 158.999

Imen knjižica za hasen ladanžkih učilnic Horvatzkoga orsaga. Namenbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in dem Königreiche Kroatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Reg. Apost. Majest. Ofen, gedruckt in der königl. ung. Universitäts=Buchdruckerey, 1844. 66 str., 18 cm.
Signatura: 154.580

Imen knisica za haszen varashkih uchilnic Horvatskoga orszaga. Namenbüchlein zum Gebrauche der Stadtschulen in dem Königreiche Kroatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Ofen, gedruckt in der königl. ung. Universitäts=Buchdruckerey, mit Stereotyp=Platten, 1823. 71 str., 18 cm.

Signatura: RIID-8°-86 a)

Knjiga je bila namijenjena učenicima gradskih škola u Kraljevini Hrvatskoj.

Sadržaj knjige: 1. učenje čitanja (18 stranica); 2. riječi u kontekstu (6 stranica); 3. kratke pouke (8 stranica); 4. pripovijetke (32 stranice); 5. molitve (2 stranice); 6. tekst na latinskom (2 stranice); 7. brojevi (1 stranica)

Ova je knjiga služila kao prva čitanka, dakle početnica. Ona polazi od slova prema većim cjelinama: slogovima, riječima, rečenicama i tekstovima. U ovoj knjizi ugrubo se mogu razlikovati dva dijela.

Prvi dio s abecedom, slogovima i riječima služio je za sricanje, učenje i vježbanje čitanja. Ova je knjiga bila usmjerena na razvijanje jezičnih sposobnosti potrebnih za daljnje školovanje učenika. Jezična je obuka u gradskim školama obuhvaćala tri jezika: njemački, hrvatski i latinski. Pritom su vidljive pragmatičke razlike između jezičnog materijala tih triju jezika. Hrvatski jezik donosi svakodnevni govor i iskustvo iz neposredne okoline, dok njemački donosi vokabular potreban za daljnje školovanje. To se vidi u dijelu knjige u kojem se navode riječi razdijeljene na slogove. Hrvatske riječi uglavnom su iz svakodnevnog govora, npr. „Hra-bar cir-kva do-bro gnje-zdo ja-gnjed / Ker-čmar kle-šće ko-trig o-braz po-šten“ (*Imen knisica za haszen varashkih uchilnic* 1823: 9), dok se u njemačkom dijelu pored takvih riječi pojavljuju i riječi višeg stila i formalnijih situacija koje uvode učenika u vokabular obrazovanog čovjeka, npr. „Wort=streit, Mund=art, Schul=ord=nung, A=rith=me=tik, Kir=chen=amt, Kai=se=rin, Kö=ni=gin, Chur=für=stin, Buch=sta=bi=ren, Buch=dru=cke=rei“ (ibid.: 17-19). Njemački dio završava poučnim izrekama koji čine malu pjesmu: „(...) Hö=re flei=ßig dei=ne Leh=rer. / Ler=ne täg=lich et=was Neu=es.“ (ibid.: 19). Tekstovi pak pisani latinskim jezikom prenose ideje humanizma i demokracije.

Poglavlje naslovljeno samo brojem IV. donosi paralelan hrvatski i njemački tekst u kojemu su riječi razdijeljene na slogove. Imenice i glagoli grupirani su sadržajno, a imenuju predmete i radnje iz učenikove neposredne okoline: dijelove tijela, dijelove kuće i predmete u kućanstvu, odjeću, domaće životinje te najčešće ljudske radnje. Ovako oblikovan tekst, koji su učenici trebali naučiti napamet, djeluje manje monotono od liste riječi, a učenici su tako lakše mogli zapamtiti vokabular. Tekstovi u knjizi imali su dvostruku ulogu: prenijeti praktična znanja i vještine, te odgojiti ličnost prema zahtjevima epohe.

Poglavlje V. naslovljeno „Kratki deržanja navuki. = Sittensprüche“ donosi poslovice, krilatice, mudre i poučne izreke.

Poglavlje VI. s naslovom „Kratki nauki. = Kurze Lehren.“ donosi nekoliko poučnih anegdota. Jedna od njih sadrži sljedeću pouku: učenici često razlog za svoj loš napredak u učenju traže izvan sebe, u svojoj okolini, ali često su upravo oni sami krivi za svoj neuspjeh. Kako bi mogli postići uspjeh trebaju biti marljivi.

Poglavlja VII. i VIII. pod naslovom „Mala pripovedanja. = Kleine Erzählungen.“ donose dulje poučne tekstove. Tu je sveukupno deset tekstova od kojih je svaki dug oko jednu stranicu. Prvih pet tekstova pisano je u obliku razgovora. Likovi su djeca i njihovi roditelji, a tematiziraju korist čitanja i znanja, pobožnost, postupanje s novcem i gospodarenje. Drugih pet tekstova su pripovjedni tekstovi koji sadrže pouke, a kritiziraju loše ljudske osobine kao što su neposluh, lijenost, brbljivost, grubo postupanje s poslugom te praznovjerje. Na kraju VIII. poglavlja su dvije molitve za početak i kraj nastave.

U IX. poglavlju su tekstovi na latinskom jeziku. Prvi tekst pod naslovom „Monita piissima“ prenosi riječi koje Tobias senior na smrti upućuje svom sinu Tobiji. Te riječi govore o štovanju roditelja, pobožnom životu, milosrđu, oholosti, trgovanju i skromnosti. Pod naslovom „Virtute Praediti Magni faciendi.“ navode se riječi cara Sigismunda. On poriče vrijednost plemićkog roda, a ističe važnost individualnih osobina i zasluga. Poglavlje završava Ciceronovim riječima o ljubavi prema književnosti te o kreposti kao najvećoj vrijednosti.

Lit.: Häusler (1992), str. 77-94.

Kasnije izdanje

Imen knjižica za porabu varaških ucionah Krajestva Hervatskoga. (Novim i skladnim pravopisom.). Namenbüchlein zum Gebrauche der Stadtschulen in dem Königreiche Kroatien. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Vu Budimu, tiskom i troškom kr. Sveučilišne tiskarne, 1846. 70 str., 18 cm.

Signatura: 362.952

Sprachübungen in der deutschen und kroatischen Sprache nebst einem deutsch-kroatischen Wörterbuche. Neueste verbesserte Auflage. Karlstadt, gedruckt mit Prettnerschen Schriften, 1823. 260 str., 18 cm.

Signatura: RIIC-8°-181

2) Ciljna skupina vidljiva je iz jednog razgovora u kojemu autor kroz likove dvaju učenika daje savjet kako učiti njemački jezik. Knjiga je bila namijenjena hrvatskim učenicima.

3) Sadržaj knjige: 1. napomena o izgovaranju nekih hrvatskih glasova; 2. razgovori (83 stranice); 3. primjeri pisanog jezika (18 stranica); 4. rječnik (156 stranica)

5) Njemačko-hrvatski rječnik složen je po abecedi. Autor za označavanje gramatičkog roda njemačke imenice ne koristi članove, već oznake „m.“, „w.“ i „u.“ (za *ungewiss*). Uz pojedine riječi daje primjere rečenica, npr. „Aussehen, izglyedivati. Er sieht gut aus. Dobro izglyedaye.“ (*Sprachübungen in der deutschen und kroatischen Sprache*: 123). Sveukupno u rječniku ima 6 294 natuknica.

6) Tekstovi.

Dvadeset i šest razgovora na njemačkom i hrvatskom jeziku naslovljenih „Verschiedene Gespräche zur Übung“ služe kao modeli razgovora mogućih u svakodnevnoj komunikaciji. Ti razgovori donose uobičajene izraze pristojnosti, pozdrave, razgovor o učenju njemačkog jezika, o tome koliko je sati, razgovor s bolesnikom. Tu se također nalaze razgovori o kupanju, vremenskim prilikama, ustajanju, pisanju, vrtu, razgovor u vinogradu, razgovor o doručku i postavljanju stola, razgovori za stolom, kako pitati koga za put do nečije kuće, o piscem priboru, šivanju, pletenju, potom razgovor s praljom o odjeći te kako je njegovati, razgovor s carinskim službenikom, vratarom, o mjerenju težine robe te na kraju razgovor među vojnicima.

Dvanaest primjera pisanog jezika naslovljenih „Beispiele von einigen schriftlichen Aussätzen.“ = Prilike od nekih pismeni Pismoloxnozi.“ donose primjere raznih računa, potvrde o primitku plaće i penzije, primjere kupoprodajnog i građevinskog ugovora, zatim novogodišnje pismo koje sin piše svojim roditeljima, pismo učenika učitelju te rođendansko pismo majci.

7) Didaktičko-metodički sadržaj. Rječnik i razgovore učenici su trebali naučiti napamet. Tekstovi u knjizi služili su kao materijal za prevođenje, čitanje, kao izvor riječi te poticaj za razgovor. Primjeri pisanih tekstnih vrsta na njemačkom i hrvatskom jeziku mogli bi biti korisni čitateljima i učenicima. Služili su kao modeli pisanja pisama (počeci i završeci pisama), kao izvor riječi, za učenje prevođenjem, vježbanje gramatike i za čitanje.

U nekim razgovorima autor daje upute o učenju stranog jezika. U trećem razgovoru naslovljenom „Vom Deutsch reden.“ = Od nimachkoga Govora.“ autor kroz razgovor dvaju učenika daje savjete kako učiti njemački jezik. Ističe da pritom nije bitna samo uloga spretnoga

učitelja, već da i je i sam učenik odgovoran za vlastito učenje i svoj uspjeh. Kako bi postigao što bolje rezultate učenik na satu mora biti marljiv i pažljiv, mora dobro naučiti svoje lekcije te kod kuće ponoviti gradivo kroz koje je prošao s učiteljem. U devetom razgovoru naslovljenom „Vom Schreiben. = Od Piszanya.“ također među učenicima, govori se o učenju napamet. Jedan od učenika izražava negodovanje zbog toga što lekciju mora naučiti napamet. Drugi ga učenik savjetuje da je najlakše učiti tako da se gradivo uči u manjim sekcijama: redak po redak ili rečenicu po rečenicu.

Deutsche Sprachlehre für Schüler der ersten und zweyten Classe der Militär=Gränzschulen in Kroatien. Wien, [gedruckt bey Georg Ueberreuter und Sohn], 1836.
189 str., 18 cm.
Signatura: RIIG-8°-140

Tekst cijele knjige dvojezično je otisnut, u dva stupca na jednoj stranici, pri čemu njemački jezik stoji na prvom mjestu, lijevo na stranici. Uz pojedine riječi prijevod je dodan desno. Primjeri u cijelim rečenicama i vježbe otisnuti su preko cijele stranice, s time da je interlinearno, ispod njemačkog teksta dodan prijevod na hrvatski, pri čemu se očito nastojalo da odgovarajuće riječi u njemačkom i hrvatskom stoje jedna ispod druge. Njemački je dakle opet na prvom mjestu, premda nije polazni, već ciljni jezik.

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz naslova, knjiga je namijenjena učenicima prvog i drugog razreda njemačke škole na području Vojne krajine. Tamo je službeni jezik bio njemački, pa su ga trebala naučiti sva, a pogotovo muška djeca kako bi kasnije mogli pristupiti obveznoj vojnoj službi.

3) Sadržaj knjige: gramatika (189 stranica)

4) Gramatika. U uvodnom dijelu objašnjen je pojam gramatike i navedeni su njezini dijelovi. Zatim se nabrajaju njemačka slova i opisuje izgovor onih slova, koja se u hrvatskom izgovaraju drukčije.

Potom pod naslovom „Von der Wortforschung. = O rechoizvedanyu.“ prvi dio gramatike daje detaljan opis morfologije prema slijedu vrsta riječi. Obrađuje sljedeće: član, imenice, brojeve, zamjenice, glagole, priloge, prijedloge, veznike i uzvike. Ovaj dio sadržava pravila i deklinacijske i glagolske paradigme. Veći dio čine primjeri i vježbe. Za svaki gramatički pojam autor prvo daje opisno pravilo, iza kojeg uvijek slijede primjeri. Nakon što učenici obrade veće dijelove gramatike, knjiga im pod naslovom „Aufgaben“ daje materijal za vježbanje naučenog.

Drugi dio naslovljen „Die Wortfügung.“ donosi sintaksu. Ovaj dio ne sadrži vježbe. Detaljnije se obrađuje upotreba člana, pogotovo nultog člana, rekcija glagola i upotreba infinitiva.

Treći dio, „Ortographie. = Pravopiszanye.“, posvećen je pravopisu. Ovdje autor opisuje ustaljeni način pisanja i daje primjere. Vježbe se sastoje od izoliranih riječi koje su posložene abecednim redosljedom i s hrvatskim prijevodom. Posljednja vježba sastoji se od rečenica koje sadržavaju riječi, u kojima se grafem koji se obrađuje pojavljuje što više puta. Ova vježba nije prevedena na hrvatski.

7) Didaktičko-metodički sadržaji. Ova knjiga sadržava gradivo za tri godine učenja (prvi razred trajao je dvije godine) u kojima su učenici trebali naučiti: točan izgovor, čitanje, njemačku gramatiku, kako spajati riječi u rečenice, određeni vokabular i pravopis.

Pri usvajanju gradiva razlikujemo tri faze: fazu predstavljanja (kroz opisna pravila i paradigme), vježbanja (kroz primjere) i primjene (kroz zadatke). U sve tri faze prevođenje igra dominantnu ulogu: koristi se za prenošenje značenja, ono omogućuje da učenici shvate gradivo, služi kao način za vježbanje jezičnih struktura i za provjeru rezultata. Zbog tako bitne uloge prevođenje se u ovoj knjizi, uz čitanje, pisanje i govorenje, pojavljuje kao vještina koju treba usvojiti.

Nakon što su obrađeni neki dijelovi gramatike, pod naslovom „Beispiele“ nalaze se veće grupe sadržajem nepovezanih rečenica. Takvi primjeri daju se nakon sva četiri tipa imenske deklinacije, nakon tri tipa pridjevske deklinacije, za brojeve, za neke grupe zamjenica, za pomoćne glagole *haben*, *sein* i *werden*, za neka glagolska vremena, za aktiv, pasiv i za povratne glagole. Ti primjeri imaju dvostruku ulogu: oni nadopunjavaju ili nadomještaju opis jezičnih struktura te ilustriraju njihovu upotrebu, budući da su prikazane u rečenicama. Druga uloga primjera jest da oni služe kao materijal za vježbanje jezičnih struktura. Primjeri se mogu koristiti i za vježbanje raznih jezičnih transformacija, npr. imenice se mogu stavljati u množinu, zamijeniti za druge odgovarajuće imenice ili zamjenice, predikati se mogu mijenjati prema glagolskim vremenima i sl. Rečenice u primjerima tematiziraju sadržaje iz izvanškolske stvarnosti učenika. Često sadržavaju moralne ili religiozne pouke.

Nakon obrade većih dijelova gramatike ova knjiga pod naslovom „Aufgaben“ daje materijal za vježbanje. To su zadaci dopunjavanja kombinirani s prevođenjem. Zadaci se sastoje od hrvatskih rečenica, otisnutih interlinearno, koje učenici trebaju prevesti na njemački. Kao pomoć pri rješavanju, iznad hrvatskog teksta otisnut je nepotpuni njemački tekst. U početnim vježbama u njemačkom tekstu nedostaje tek nekoliko riječi, ali postepeno praznine za nadopunjavanje postaju sve veće. Na kraju učenik mora konstruirati cjelovite rečenice na njemačkom jeziku. Time učenici vježbaju tvorbu i upotrebu jezičnih struktura. Za razliku od dijelova s primjerima gdje se daju izolirane rečenice, ovdje se jezične strukture većim dijelom vježbaju u povezanim rečenicama tj. manjim tekstovima. To omogućuje situativno učenje. Jezične se strukture koriste u kontekstu neke realne situacije, npr. za brojeve se daju tekstovi koji govore o povijesnim otkrićima:

Im Jahre _____ hat _____

Vu letu jezero tri zto y drugom je Gola

Seekompas _____

kompasza, 1492 je Kolumbush Ameriku, _____ 1382 je

_____ Schießpulver _____ Buchdruckerey

Schvarc barut, 1440 je Kutteneberg stampariju,

_____ Sachuhr _____

1500 je Helle sepne vure, a 1317 je Salvino Ar-

_____ die Brille erfunden.

mato ochale znashel. (*Deutsche Sprachlehre für Schüler der ersten und zweyten Classe der Militär=Gränzschnulen in Kroatien*: 65)

U vježbama su opisni tekstovi, kratke priče s moralnom ili humorističnom poantom i anegdote o povijesnim ličnostima. Teme i situacije prilagođene su ciljnoj skupini te donose iskustva iz učenikove neposredne okoline: obitelj, susjedstvo, škola, učenje, slobodno vrijeme, prehrana, odjeća, briga o tijelu, zdravlje, seosko imanje, poljoprivredni poslovi i ljepota prirode.

Kod obrade sintakse autor se pri izboru gradiva s jedne strane vodio time da učenicima prenese neke idiomatske izraze, a s druge je strane imao na umu strukture koje se razlikuju u hrvatskom i njemačkom jeziku. Zato daje pravila koja bi trebala spriječiti greške koje nastaju zbog interferencije, npr. stavlja naglasak na rekciju njemačkog glagola *wissen*: „*Ich weiß dafür nichts; ich weiß für die Geschichte nichts*, ist fehlerhaft, es muß gesagt werden: *Ich weiß nichts davon; ich weiß von der Geschichte nichts*. / *Ja neznam zato nikaj; ja neznam za dogodyaj nikaj*.“ (ibid.: 163).

U poglavlju o pravopisu autor daje puno materijala za vježbanje. Iz količine i izbora riječi može se zaključiti da su te vježbe služile i za proširivanje vokabulara.

Lit.: Häusler (1995), str. 185-214.

Deutsche Sprachlehre zum Gebrauche der Militär-Gränzschulen in Kroatien und Slavonien. Agram, gedruckt in der k. p. ilir. Rat. Buchdruckerei von Dr. L. Gaj, 1839. [2], 196 str., 19 cm.

Signatura: 34.801

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz naslova, knjiga je namijenjena učenicima njemačkih škola na području Vojne krajine.

3) Sadržaj knjige: 1. uvod pisan njemačkim jezikom u kojemu autor čitatelje podučava o novoj „poboljšanoj ilirskoj ortografiji“; 2. gramatika (194 stranice); 3. didaktičko-metodičke upute učitelju (2 stranice)

4) Gramatički je dio, osim poglavlja o sintaksi i pravopisu, pisan dvojezično, njemački i hrvatski tekst otisnuti su paralelno. Gramatika je podijeljena na tri dijela.

Prvi dio pod naslovom „Die Wortforschung. = Rečoižpitanje“ sadržava njemačku abecedu, opis izgovora i morfologiju. Ona je obrađena prema vrstama riječi ovim redoslijedom: član, imenice, pridjevi, brojevi, zamjenice, glagoli, prilozi, prijedlozi, veznici, uzvici. Autor daje mnogobrojne primjere i deklinacijske i glagolske paradigme. Na kraju ovog dijela smješten je materijal za vježbanje naslovljen „Sätze zur praktischen Sprachübung“. Tu su 56 vježbi koje se sastoje od skupina njemačkih rečenica s interlinearno otisnutim hrvatskim prijevodom.

Drugi dio, „Die Wortfügung“, posvećen je sintaksi. Autor piše o rečenici općenito, obrađuje osobitosti sintaktičke upotrebe pojedinih vrsta riječi i red riječi u rečenici.

Treći dio s naslovom „Die Orthographie“ sadržava pravopis. Ovdje autor obrađuje pravopisne principe, upotrebu velikog početnog slova, dijeljenje riječi na slogove, pisanje složenica, rečenične znakove i često korištene kratice.

Na kraju gramatičkog dijela nalazi se dodatak pod naslovom „Von einigen gleich und ähnlich lautenden Wörtern, welche eine verschiedene Bedeutung haben, und in der Schrift von einander unterschieden werden.“. To je popis homonima i kvazi-homonima.

7) Didaktičko-metodički sadržaj. Autor sve gramatičke pojmove objašnjava prije nego što krene na daljnje obrađivanje.

Rečenice za vježbu otisnute su tako da se odgovarajuće njemačke i hrvatske riječi nalaze jedna ispod druge. Tako učenik lakše može uočiti strukturne paralele kao i različitosti između njemačkog i hrvatskog jezika, npr.:

Dieser Apfel ist süßer, als die Birne. Die Eiche ist
 Ova jabuka je sladja, nego kruška. Hrast je
 höher, als der Thurm. Die Ochsen sind nützlicher, als
 višji nego toranj. Volovi su koristnii nego
 die Pferde. Der Schwan ist größer als eine Gans. Die
 konji. Labud je veći, nego guska.
 Hunde sind getreuer, als die Katzen. Der Fuchs ist fast
 Psi su vernii, nego mačke. Lisica je skoro
 so groß, als ein Hund. Die Blumen sind kleiner, als
 tako velika, kao pas. Cvetje je manje, nego
 die Bäume.

dervetje. (*Deutsche Sprachlehre zum Gebrauche der Militär-Gränzschnulen in Kroatien
 und Slavonien*: 114)

U pojedinim vježbama težište je na određenim gramatičkim strukturama, u gornjem primjeru na komparativu pridjeva. Vježbe obrađuju gradivo onim redoslijedom kako je obrađeno u dijelu o morfologiji, dakle prema vrstama riječi.

Skupine rečenica u pojedinim vježbama ne čine tekst, već su to izolirane rečenice. Neke imaju moralnu poantu ili se u njima spominju povijesne ili biblijske ličnosti. Teme su prilagođene ciljnoj skupini i donose iskustva iz učenikove neposredne okoline, npr.: obitelj, priroda, životinje, biljke, čovjek, ljudske vrline i mane, hrana, škola, rad u polju, zdravlje, Bog, slobodno vrijeme.

Kod materijala za vježbanje autor u fusnoti opisuje kako treba koristiti materijal za vježbanje: učenici u gornjem odsjeku prvog razreda tj. u prvoj godini učenja čitaju i prevode ove rečenice i na njima vježbaju razne jezične transformacije (npr. mijenjaju broj, osobe, vremena i sl.). Autor smatra da će učenici takvim načinom vježbanja naučiti njemački u tolikoj mjeri da se učitelj u drugom razredu u nastavi može služiti isključivo njemačkim jezikom. Iz tog razloga su dijelovi o sintaksi i pravopisu pisani samo njemačkim jezikom.

Kod popisa homonima i kvazi-homonima autor nakon svake riječi daje rečenicu u kojoj tu riječ definira ili ilustrira njeno značenje. To omogućuje učenicima kontekstualno učenje što olakšava pamćenje riječi, npr.:

Beeren. Kinder, hüthet euch vor giftigen Beeren!

Bären. In den kalten Wäldern wohnen Bären. (ibid.: 188)

fühlen. Bei anderer Menschen Unglück sollen wir Mitleid fühlen.

füllen. Wir wollen die Säcke mit Getreide füllen.

Füllen. Junge Pferde nennet man Füllen. (ibid.: 189)

Posljednje dvije stranice s naslovom „Eintheilung der Lehren dieses Buches nach den Jahrgängen.“ donose didaktičko-metodičke upute učitelju. One su pisane njemačkim jezikom. Opisuju kako učitelj treba rasporediti gradivo knjige na tri godišta. U prvoj godini učenja učenici trebaju usvojiti opće-gramatičke pojmove. Gramatičke termine učenici uče na hrvatskom i njemačkom jeziku. U gornjem odsjeku prvog razreda učenici uče njemačku gramatiku. U drugom razredu obrađuju sintaksu i pravopis i vježbaju pisanje pismenih sastava.

Lit.: Häusler (1996), str. 237-245.

Begry, Franjo Ksaver

Nemačke, i horvatsko-slavonske reči i razgovori. Sa kratkim dodatkom rečih, koje u nemačkom jeziku jednako glase, ali različno znamenovanje imadu. Pokušenje, kako bi se horvatsko-slavonskom početniku nauk nemačkog jezika olakšao. Od Franje Šaverie Begry-a, verhovnog učitelja c. k. zemunzke glavne učionice. U Oseku, pismeni udove Juliane Divaldove, 1846. XV, 127, [2] str., 18 cm.

Signatura: 20.201

1) U predgovoru autor kaže da je žive jezike najbolje učiti tako da učenik jezik koristi u razgovoru s drugima i da nauči gramatička pravila ciljnog jezika. Rječnik i zbirka razgovora u ovoj knjizi trebaju poslužiti kao zamjena za to, budući da su u njima izrazi iz građanskog života koji su osnova za učenje njemačkog jezika.

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz naslova, knjiga je bila namijenjena hrvatskim učenicima za početno učenje njemačkog jezika. U predgovoru autor ističe da je djelo korisno i za njemačku mladež koja želi naučiti hrvatski jezik.

3) Sadržaj knjige: 1. isječak iz predgovora za djelo Johanna Valentina Meidinger; 2. predgovor; 3. pravila za čitanje i pisanje na hrvatskom jeziku; 4. popis riječi (70 stranica); 5. razgovori (46 stranica); 6. popis homonima u njemačkom jeziku (4 stranice); 7. kazalo; 8. popis naručenih primjeraka knjige po gradovima; 9. popis tiskarskih pogrešaka u knjizi s naznačenim brojem stranica

4) U poglavlju „Anhang. Von einigen deutschen gleich und ähnlich lautenden Wörtern, welche in der Schrift von einander unterschieden werden. = Dodatak, nekih u izgovoru jednako glasećih, a u pisanju različitih rečih.“ daje se dvostupčani popis homonima posložen po abecedi, npr. „die Dünste, slapi, slapovi; die Dienste, službe; dünnste, najtanji“ (Begry: 117), „sich freuen, veselit se; wir freyen, suprugu prositi ili: koju ženskoga spola za ženu moliti.“ (ibid.: 118), „der Rain, medja pojska; rein, čisto; der Rhein, Rajna, reka“ (ibid.: 119). Prva dva primjera pokazuju utjecaj austrijskog izgovora na njemački jezik koji se govorio u našim krajevima.

Knjiga ne sadržava gramatiku.

5) Njemačko-hrvatski popis riječi tiskan u dva stupca s naslovom „Sammlung der zum Sprechen nöthigsten Wörter in deutscher und croatisch=slavonischer Sprache“ nije složen po abecedi nego semantički. Obrađena su ova semantička područja: Bog, religija i crkva, blagdani, vremenske jedinice, svijet oko nas, čovjek i dijelovi tijela, ljudska osjetila i stanja, duša, bolesti, obitelj, titule, vojničke titule, zanati, pisači pribor, škola, odjeća, vremenske prilike, trgovina, nacionalnosti i gradovi, popis krsnih imena, grad i njegovi dijelovi, kuća, namještaj, cvijeće,

drveće, voće, povrće i životinje. Zatim su tu popisi pridjeva, priloga, glagola i prijedloga složeni po abecedi i popis veznika koji nije složen po abecedi.

6) Tekstovi otisnuti dvostupčano na njemačkom i hrvatskom jeziku su u poglavlju naslovljenom „Deutsche und croatisch=slavonische Gespräche. = Nemački i horvatsko-slavonski razgovori.“. Prvih devet tekstova s naslovom „Allgemeine Ausdrücke = Obćenita izrečenja.“ donose pozdrave i uobičajene izraze pristojnosti. Ostalih četrnaest tekstova su pod naslovom „Zusammenhängende Gespräche. = Savezni Razgovori.“. Oni služe kao modeli tipičnih razgovora mogućih u svakodnevnim situacijama. To su razgovori o dnevnoj rutini, pisanju i pisaćem priboru, ponašanju za stolom, putovanjima, razgovor s osobljem u gostionici, razgovor o učenju stranog jezika, o vremenu, zimi, proljeću, ljetu i jeseni, razgovor s trgovcem, razgovor o kupnji konja, o vojsci i Vojnoj krajini i razgovori o crkvi i pogrebu.

7) Didaktičko-metodički sadržaj. Isječak iz predgovora za djelo Johanna Valentina Meidingera iz 1783. godine „Practische Französische Grammatik, wodurch man diese Sprache auf eine ganz neue und sehr leichte Art in kurzer Zeit gründlich erlernen kann heraus“ otisnut je na početku knjige. To pokazuje da je i kod nas postojala recepcija Meidingera. On je bio učitelj za talijanski i francuski jezik i autor nekoliko školskih knjiga. Postao je pojam za gramatičko prijevodnu metodu. Mnogi autori školskih knjiga u ono su se doba u svojim djelima izričito pozivali na Meidingera, kao npr. Johann Christian Fick, autor djela iz 1793. godine „Praktische Englische Sprachlehre für Deutsche beyderley Geschlechts“.²⁰ Možda je Begry uzeo dio iz Meidingerova predgovora da se pozove na autoritet ili ukaže na kvalitetu svoje knjige.

Riječi su u popisu riječi grupirane prema semantičkim grupama. To olakšava snalaženje u rječniku, ali i učenje riječi napamet jer takav raspored omogućuje stvaranje asocijacija među riječima. U ovom popisu nisu samo izolirane riječi, već i neke važne rečenice, npr.: „Das Militär=Gränzland zählt 18 Regimenter und 1 Bataillon, welche in vier Generalate eingetheilt sind. = Vojnička granica ima 18 regimentah i 1 bataliun, koji su u četiri generalata razdeljeni“ (ibid.: 33). Tako učenik uči riječi u kontekstu i ima gotove rečenice koje može upotrijebiti u razgovoru.

Tekstovi u knjizi imali su višestruku svrhu: služili su kao materijal za prevođenje, čitanje, kao izvor riječi, ali i kao poticaj za razgovor.

---

²⁰ Howatt, A.P.R.; Smith, R. The History of Teaching English as a Foreign Language, from a British and European Perspective. // Language and History 57, 1(2014). Dostupno i na: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1179/1759753614z.00000000028> (02.09.2018.).

Nemačka slovnica za ilirske učenike prvoga i drugoga razreda početnih učionicah. U Terstu. I. Papš, vladateljni slovotičitelj, 1847. 201, [2] str., 18 cm.
Signatura: 159.333

2) Ciljna skupina. Kako se vidi iz naslova, knjiga je bila namijenjena hrvatskim učenicima. Koristila se u prvom i drugom razredu.

3) Sadržaj knjige: 1. uvod (1 stranica); 2. gramatika (148 stranica); 3. primjeri pisanog jezika (50 stranica); 4. kazalo

4) Gramatički dio pisan je hrvatskim jezikom, no autor za sve gramatičke pojmove daje i prijevod na njemački. Gramatika je podijeljena na dva poglavlja: „1) Na uputjenje, za nemački jezik pravo govoriti.“ i „2) Na uputjenje, za njega pravo pisati.“.

U prvom poglavlju autor piše o slovima, tvorbi riječi, naglasku i rečenici. Zatim daje opis morfologije prema slijedu vrsta riječi. Obrađuje sljedeće: imenice, član, pridjeve, brojeve, zamjenice, glagole, priloge, prijedloge, veznike i uzvike. Ovaj dio sadržava pravila i deklinacijske i glagolske paradigme. Posljednji dio ovog poglavlja posvećen je sintaksi. Tu su obrađene zavisno složene rečenice i red riječi u rečenici.

U drugom poglavlju autor definira pojam pravopisa te daje tri načela za ispravno pisanje njemačkim jezikom. Prema prvom načelu njemačke se riječi pišu onako kako se izgovaraju. Drugo načelo kaže da izvedene riječi treba pisati prema korijenu riječi iz kojih su izvedene, npr. „ne *reichern*, nego *räuchern* (*kuriti*), jer izlazi iz *Rauch*“ ((*Nemačka slovnica za ilirske učenike prvoga i drugoga razreda početnih učionicah*: 110). Treće načelo koristimo onda kada prva dva nije moguće primijeniti. Ono kaže da tada riječ pišemo prema ustaljenom običaju pisanja. Autor u ovom poglavlju daje pravila za pisanje velikih slova, rastavljanje riječi na slogove, pisanje složenih riječi, korištenje rečeničnih znakova te daje pregled najčešćih skraćenica.

Na kraju gramatičkog dijela je popis homonima složen po abecedi.

6) Tekstovi.

Primjeri pisanog jezika pisani njemačkim i hrvatskim jezikom donose 27 pisama (tu su narudžbe, zamolbe, pismo djeveru, uraru, doktoru, bratiću, bratu, svećeniku, roditeljima, baki i učitelju), šest računa (u obliku pisma), četiri prijemnice, četiri otpusna pisma i primjere računa za usluge postolara, kovača, staklara i kolara, primjer kućnog računa i računa s tržnice.

7) Didaktičko-metodički sadržaj. Gramatiku su učenici učili napamet. Taj je dio služio za uvježbavanje formi.

Primjere pisanog jezika učenici su koristili kao modele za pisanja pisama (počeci i završeci pisama), kao izvor riječi, za učenje prevođenjem, vježbanje gramatike i za čitanje.

Ilirsko-nemačka čitanka za mladež, kao i za učitelje, odhranitelje, gradjane i seljake.

Ilirisch=Deutsches Lesebuch für die Jugend; wie auch für Lehrer, Erzieher, Bürger und Landleute. Od dvih svetjenikah zagrebačke biskupie. Von zwei Priestern der Agramer Diözese. U Zagrebu, Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1850. XII, 124, 168, 210, [2] str., 20 cm.

Signatura: 153.235

Des ilirisch=deutschen Lesebuches drittes Bändchen. Kunst und Wissenschaft. Zweites Buch. Agram, Schnellpressen=Druck der nat. Buchdruckerei des Dr. Lj. Gaj, 1850. 180 str., 20 cm.

Signatura: 336.174

Ova je knjiga izašla u dva sveska s različitim stvarnim naslovima. Prvi svezak obuhvaća prve dvije knjižice i pisan je hrvatskim i njemački jezikom. Drugi svezak obuhvaća treću knjižicu i pisan je njemačkim jezikom.

1) Autor posvetu piše hrvatskim jezikom. Obraća se zagrebačkom biskupu Juraju Hauliku.

U predgovoru pisanom hrvatskim i njemačkim jezikom autor piše o sadržaju djela i spominje razloge pisanja djela. Odlučio je u ovo djelo uključiti važne spoznaje iz svih područja ljudskog znanja jer zna da nisu svi u mogućnosti kupiti mnogo knjiga za svako znanstveno područje pojedinačno. Kaže da je djelo pisano njemačkim i hrvatskim jezikom kako bi južni Slaveni mogli naučiti njemački, a Nijemci hrvatski jezik. Djelo se može koristiti u svim školama kao priručnik učiteljima i kao čitanka za mladež, ali i izvan škole kao prosvjetiteljsko štivo za građane. Zatim govori o strukturi djela koje je podijeljeno na četiri knjižice.

2) Ciljna skupina vidi se iz naslova knjige, predgovora i pogovora. Namijenjena je učenicima, učiteljima, odgojiteljima, građanima i seljacima. Knjiga je korisna i Hrvatima i Nijemcima za učenje stranog jezika.

3) Sadržaj knjige (1. svezak): 1. posveta; 2. predgovor; 3. uvod pisan njemačkim jezikom u kojem autor objašnjava strukturu knjige i daje kratke napomene o nekim dijelovima hrvatske gramatike (izgovor, deklinacijske i glagolske paradigme) ; 4. prva knjižica (124 stranice); 5. kazalo prve knjižice; 6. druga knjižica, prvi dio (168 stranica); 7. kazalo druge knjižice, prvi dio; 8. druga knjižica, drugi dio (205 stranica); 9. pogovor; 10. kazalo druge knjižice, drugi dio

Sadržaj knjige (2. svezak): 1. treća knjižica (178 stranica); 2. kazalo treće knjižice

6) Tekstovi.

„Knjižica prva. Narav. = Erstes Bändchen. Die Natur.“ donosi 32 teksta. Ovi tekstovi obrađuju sljedeće teme: zemlja, nebeska tijela (sunce, zvijezde, mjesec, planeti, kometi), minerali (zemlja, kamenje, soli, fosilna goriva, metali), biljke (dijelovi biljke, kako se biljke rasprostranjuju, kojim bolestima su podložne, podjela biljnih vrsti), životinje (izgled, stanište, briga o mladunčadi, prehrana, jezik životinja, duljina života, podjela životinjskih vrsti, zrak, voda, vatra i svjetlost, vulkani, vremenske jedinice, blagdani, kalendar (imena i simboli u kalendaru).

„Knjižica druga. Čovek na zemlji. = Zweites Bändchen. Der Mensch auf Erden.“ naslov je prvog dijela druge knjižice koja sadržava 33 teksta i obrađuje sljedeće teme: građa ljudskog tijela (dijelovi tijela, unutarnji organi, osjetilni organi, govorni organi), zdravlje, bolest, lijekovi, liječnici, njega bolesnika, prividna smrt, osjećaji, požuda, znatiželja, geografija (polovi, ekvator, površina zemlje, kontinenti, opisi Palestine, Jeruzalema, Betlehema, Austrijskog Carstva, Kraljevine Hrvatske, Kraljevine Slavonije, Kraljevine Dalmacije i drugih južnoslavenskih zemalja).

Drugi dio druge knjižice sadržava 31 tekst i nosi naslov „Knjižica druga. Čovek u dogodovštini. = Zweites Bändchen. Der Mensch in der Geschichte.“. Ovaj dio obrađuje povijest čovječanstva. Prema autoru povijest je podijeljena na sljedeće epohe: prvi ljudi, od potopa do Mojsija, od Mojsija do Romula, od Romula do Kira Velikog, od Isusa Krista do seobe naroda, od seobe naroda do smrti Karla Velikoga, od Karla Velikog do križarskih ratova, od Prvog križarskog rata do otkrića Amerike, od otkrića Amerike do Westfalskog mira, od Westfalskog mira do Francuske revolucije, od Francuske revolucije do 1849. godine. Nakon toga autor piše o povijesti slavenskih naroda, a posebno detaljno opisuje povijest Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Zatim obrađuje jezik južnih Slavena i hrvatski tj. ilirski jezik. Posljednja četiri teksta pisana su ćirilicom.

Treća knjižica pod naslovom „Drittes Bändchen. Kunst und Wissenschaft“ sadržava 46 tekstova koji obrađuju sljedeće teme: gospodarenje, postupanje s novcem, poljodjelstvo, proizvodnja raznih namirnica, odjeće, papira, i sapuna, izgradnja kuće, trgovina i transport robe, sveta misa, crkvene svetkovine, sakramenti, sakramentalije, graditeljstvo, kiparstvo, slikarstvo, glazba, govorništvo, pjesništvo, gluma, odgoj i škola. Zatim je tu tekst sa Salomonovim mudrim izrekama i drugim poslovicama. Posljednji tekst je oproštajni govor duhovnog učitelja koji za kraj školovanja svojim učenicima daje pravila za sretan život pun Božjeg blagoslova.

7) Didaktičko-metodički sadržaj. Ova je knjiga služila kao čitanka. No kako piše u pogovoru na kraju prvog sveska, ovo nije početnica. Prije čitanja ove knjige učenici bi trebali

naučiti čitati, naučiti gramatiku, kako pisati sastavke i matematiku i tek onda prijeći na ovu knjigu. Autor savjetuje da učitelji i odgajatelji ovu knjigu obrađuju s učenicima u pauzama, u sklopu predmeta Ručni rad, pri šetnji i da je koriste u redovnoj nastavi. Kao prava čitanka mogli su poslužiti jednostavniji dijelovi prve knjižice „die Natur“ i to za učenike 2. razreda. Druga knjižica namijenjena je učenicima 3. razreda. Dio o geografiji koji se tu obrađuje mogao je poslužiti kao zamjena za školsku knjigu iz predmeta Geografija. Treća i četvrtka knjižica uvode učenike u praktični život. Koriste se u tzv. *Wiederholungsschulen* (= nedjeljne škole), u 4. razredu, u raspravama, u predmetu Ručni rad i obrtničkoj nastavi (njem. *industrieller Unterricht*). Kao štivo mogu se čitati u pauzama i za vrijeme školskih praznika, ali ovo je i korisno štivo za obitelji i škole.

Većina tekstova su znanstveni tekstovi u kojima se obrađuju različite teme s raznih područja. Autor je tekstove prilagodio ciljnoj skupini pa tako često daje razumljive opise ilustrirane mnogobrojnim primjerima, npr. kad opisuje korisnost soli u svakodnevnom životu: „Sol je korisna čoveku i nemoj živini; kad nebi kuharica osolila juhu, ili pekar hruh, skoro da ju nebi mogli niti uživati. Soli daju svakoj hrani i pitju svoj tek.“ (*Ilirsko-nemačka čitanka za mladež, kao i za učitelje, odhranitelje, građane i seljake*: 24).

Autor se u tekstovima često izravno obraća svojim čitateljima kako bi im privukao pažnju i iznio neku moralnu poruku, npr.:

Nut dragi čoveče! otvori oči svoje, i ogledaj se malo po tvom sadašnjem obitalištu zemaljskom! Ono nije jedino samo za tebe stvoreno: i nebrojena živina može se veseliti za svoj život na njemu. Uzmi si ju, i uživaj se je, jer ju je dobri Bog predao tebi, nu pazi, da š njom zlo nepostupaš, i da ju nemučiš iz obesti. (ibid.: 69)

4. Zaključak

Politička ovisnost hrvatskih zemalja o Habsburškoj Monarhiji i Austrijskom Carstvu dovela je u 18. i 19. stoljeću do jakog gospodarskog, kulturnog i jezičnog kontakta sa zemljama njemačkog govornog područja. Važnost i utjecaj njemačkog jezika na domaću kulturu pismenosti i obrazovnu politiku u hrvatskim krajevima u opisanom razdoblju osobito su vidljivi kroz objavljivanje različitih knjiga za učenje njemačkog jezika namijenjenih Hrvatima. Te knjige svjedoče o visokoj kulturnoj vrijednosti koju je u tom razdoblju njemački jezik uživao u našim krajevima.

Ovim sam radom obuhvatila 21 različit naslov i njihova izdanja, sveukupno 48 knjiga. One su se uglavnom izdavale izvan Hrvatske, najvećim dijelom u budimskoj sveučilišnoj tiskari koja je imala privilegij za tiskanje školskih knjiga za potrebe zemalja ugarske krune. Proizvodnja i tiskanje tih knjiga u uskoj je vezi s odredbama onoga vremena, pa tako najveći broj knjiga izlazi nakon 1821. godine, u razdoblju kada se pojačano radi na poboljšanju sustava obrazovanja.

Neki od naslova kroz godine doživljavaju nova izdanja. To pripisujem izjavama samih autora koji u svojim predgovorima ističu da takvim postupkom udovoljavaju željama čitatelja i želji vlasti za promoviranjem njemačkog jezika i germanizacijom stanovništva unutar granica Monarhije, ali ta je činjenica prije svega dokaz da je za takvim knjigama postojala potreba da bi se u školama mogla održavati nastava njemačkog jezika.

Autori istraženih knjiga često ostaju anonimni. Jedan od razloga za to je što se oni sami ne smatraju stvaraocima tih djela, već samo njihovim sastavljačima. Čest je bio i slučaj da se na naslovnici ističu imena uglednih pokrovitelja ili izdavača, jer glavni je cilj bio prodati knjigu. Mnogi tiskari i izdavači onog vremena stekli su tiskarski privilegij koji je štitio njihove interese, dok su autorova prava nerijetko ostajala nezaštićena.

Ovaj rad prati razvitak knjiga za učenje stranog jezika – njemačkog, i dvije knjige za učenje hrvatskog – kroz gotovo jedno stoljeće (1761. – 1850.). U tom razdoblju te knjige postaju didaktički sve razrađenije. U početku one donose praktički samo „sirovi“ materijal, i pretežno sadržavaju gramatiku u današnjem smislu, prvenstveno morfologiju. Što ne začuđuje, s obzirom na to da se i u naše doba učenje stranog jezika nerijetko poistovjećuje s učenjem gramatike. Razgovora je malo, tekstova još manje, oni su uvršteni samo primjera radi, pretpostavljalo se da će slične razgovore učitelji povesti s učenicima i da će im dati tekstove iz drugih knjiga. Najvažnija je razlika u količini ponuđenih vježbi. Tek nekoliko stranica s vježbama također su trebale poslužiti samo kao primjer učitelju kakve će vježbe povesti s učenicima. Tek u knjigama za Vojnu krajinu (iz 1836. i 1839. godine) vježbe zauzimaju više prostora, što je u skladu npr.

s Felbigerovim zahtjevom da se za obradu novog gradiva ne koristi više od jedne trećine sata, te da vježbanju valja posvetiti što više vremena. To je ujedno i najveća razlika prema današnjim udžbenicima gdje ispisane i u drugim medijima ponuđene vježbe i zadaci zauzimaju većinu udžbenika. Ondašnje su knjige većinom pisane dvojezično ili na materinskom jeziku učenika. Danas se udžbenici često pišu na ciljnom jeziku, a na privatnim tečajevima stranih jezika nastavnici u pravilu koriste udžbenike izdavača s njemačkog govornog područja, pa su knjige tiskane na njemačkom jeziku jer nisu namijenjene nekoj određenoj zemlji. Učitelji onog vremena u tim su knjigama tek rijetko nalazili upute za rad u nastavi, dok danas gotovo svaki udžbenik dolazi sa zasebnim priručnikom za učitelje i s mnoštvom dodatnog materijala (online zadaci, CD, DVD, multimedijski paket itd.). Često upotrebljavana metoda učenja prevođenjem danas je napuštena. Pri učenju stranih jezika u suvremenoj se literaturi zagovara učenje svim osjetilima, pomoću raznih medija, u interakciji s drugima i uzimajući u obzir stil učenja, teme i sadržaje koji su učenicima zanimljivi ili važni za budućnost.

Te su razlike posljedica razvoja tehnologije i gospodarstva, te društvenih i političkih promjena u protekla dva i pol stoljeća. Usprkos tim ograničenjima, ili baš zahvaljujući njima, opisane su knjige važni svjedoci svojega vremena i razvoja u učenju i poučavanju njemačkog kao stranog jezika u našim krajevima. Osim toga, semantički sadržaji prikazanih knjiga zanimljivi su i sociološki. Kao dokumenti svojeg vremena oni nam pružaju svojevrsan uvid u svakodnevicu tadašnjeg života: ophođenje, odijevanje, prehrana, provođenje slobodnog vremena, obrazovanje, putovanje. U razgovorima i pismima pronalazimo primjere privatne i službene komunikacije, koji nam, iz današnje perspektive, otkrivaju mnogo toga o životu ljudi iz zadnje trećine 18. stoljeća pa sve do prve polovine 19. stoljeća. Rječnici i popisi riječi sadržavaju blago tadašnjeg hrvatskog i njemačkog jezika. Naročito je zanimljiv razgovor o učenju stranih jezika, neizostavan u svim starijim udžbenicima stranih jezika.

Kao takve, ove su knjige vrijedne toga da budu zaštićene, što se trajno može učiniti pomoću procesa digitalizacije. Digitalizacija bi otvorila vrata ka populariziranju ovakve vrste građe, učinila je dostupnijom i omogućila da vrijedni podaci zapisani u njoj prijenosom u digitalni oblik postanu u potpunosti pretraživi što bi moglo olakšati daljnja istraživanja o povijesti učenja njemačkog jezika u Hrvatskoj. U Njemačkoj su već zaživjeli takvi projekti u kojima sam pronašla i poneki naslov iz svojeg korpusa, npr. projekt digitalizacije, koji uz financijsku potporu Njemačke istraživačke zaklade (Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG)), provode Bavarska državna knjižnica (Bayerische Staatsbibliothek) i Centar za digitalizaciju u Münchenu (Münchener Digitalisierungszentrum),²¹ i projekt koji zajedno

---

²¹ Digitalizirani primjerci mogu se pretražiti na: https://www.digitale-sammlungen.de/index.html?c=sammlungen&kategorie_sammlung=2&l=de

provode Centar za digitalizaciju u Dresdenu (Dresdner Digitalisierungszentrum) i Knjižnica savezne zemlje Saske te Državna i sveučilišna knjižnica Dresden (Die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden).²² Neki od naslova mogu se pronaći i pomoću usluge Google knjige (Google Books).²³

---

²² Projekt se može pretražiti na: <http://digital.slub-dresden.de/kollektionen/>

²³ Usluga je dostupna na: <https://books.google.hr/>

Literatura

- Eger, Janez Friderik, 2017. // Proleksis enciklopedija online. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/19226/> (03.09.2018.).
- Filipan, B. Prosvjetna politika Hrvatskog kraljevskog vijeća s posebnim osvrtom na osnovno školstvo. // Radovi Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1(1986), str. 211-249. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/133931> (05.09.2018.).
- Glück, H.; Schröder K. Deutschlernen in den polnischen Ländern vom 15. Jahrhundert bis 1918 : eine teilkommentierte Bibliographie. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2007.
- Häusler, M. Des Soldaten allerlei : ein frühes DaF-Lehrwerk aus Kroatien. // Zagreber Germanistische Beiträge, 1(1992), str. 133-147.
- Häusler, M. Deutschunterricht in Kroatien nach der Schulreform im 18. Jahrhundert. // Zagreber Germanistische Beiträge, 2(1993), str. 223-238.
- Häusler M. Ein kroatisches DaF-Lehrwerk der Aufklärungszeit. // Zagreber Germanistische Beiträge, 4(1995), str. 115-134.
- Häusler, M. Historische Sprachlehrforschung in Kroatien. // Zagreber Germanistische Beiträge, 7(1998), str. 123-140.
- Häusler, M. Kroatische Lehrbücher der deutschen Sprache im 18. Jahrhundert. // Zeitschrift für Fremdsprachenforschung 11, 2(2000), str. 55-92.
- Häusler, M. Ladislav Škrobot, krajiški učitelj iz doba Preporoda. // Đurđevački zbornik / ur. V. Piškorec. Đurđevac, 1996. Str. 231-245.
- Häusler, M. Učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj – s povijesnog aspekta : disertacija. Zagreb, 1995.
- Häusler, M. Udžbenici njemačkog jezika u Hrvatskoj 18. stoljeća : magistarski rad. Zagreb, 1992.
- Häusler, M. Von Landessprache zu Fremdsprache : zur Geschichte des Deutschunterrichts an kroatischen Gymnasien. // Zagreber Germanistische Beiträge, 5(1996), str. 179-197.
- Häusler, M. Ziele und Aufgaben der historischen Sprachlehrforschung in Kroatien. // Akten des X. Internationalen Germanistenkongresses Wien 2000 „Zeitenwende – Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert. / Hrsg. von Peter Wiesinger unter Mitarbeit von Hans Derkits. Bern etc. : Peter Lang, 2002. Str. 31-36.
- Häusler, M. Zur Geschichte des Deutschunterrichts in Kroatien. Frankfurt am Main etc. : Peter Lang, 1998.
- Häusler, M. Zur Geschichte und Gegenwart des Deutschunterrichts in Kroatien. // Kulturraum Mittelmeer. Fremdsprachenlehren und -lernen im Schnittpunkt unterschiedlicher Kulturen. 3. Zagreber Konferenz des Kroatischen Deutschlehrerverbandes: “Gegenwart und Zukunft des Deutschunterrichts”. Zagreb, 1998. Str. 222-228.

- Howatt, A.P.R.; Smith, R. The History of Teaching English as a Foreign Language, from a British and European Perspective. // *Language and History* 57, 1(2014), str. 75-95.
Dostupno na:
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1179/1759753614z.000000000028>
(02.09.2018.).
- K.W., Kurzböck, Josef R. von, 2016. // *Deutsche Biographie*. Dostupno na:
<https://www.deutsche-biographie.de/pnd142666777.html#adbcontent> (03.09.2018.).
- Kessler, W. Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und „Nationaler Wiedergeburt“ (1767-1848) : zum Leseverhalten in einer mehrsprachigen Gesellschaft. // *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 16, (1976), str. 339-790.
- Šporer, D. Status autora : od pojave tiska do nastanka autorskih prava. Zagreb : AGM, 2010.
- Ueberreuter, Georg; bis 1809 Ueberreitter (um 1765–1836), Drucker und Verleger, 2018. // *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Dostupno na:
http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_U/Ueberreuter_Georg_1765_1836.xml
(3.09.2018.).
- Velagić, Z. Pisac i autoritet : bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću. Zagreb : Naklada Ljevak, 2010.
- Žepić, S. Deutsche Grammatiken kroatischer Verfasser in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. // *Schriften zur deutschen Sprache in Österreich*. Frankfurt am Main etc. : Peter Lang, 1998. Str. 11-94.
- Živković, D. Die deutschsprachige Publizistik und Leser in Zagreb von 1750-1800. // *Zagreber Germanistische Beiträge*, 1(1992), str. 149-183.
- Živković, D. Njemački jezik u Zagrebu u drugoj polovini 18. stoljeća : magistarski rad. Zagreb : Sveučilište u Zagrebu, 1987.

Prilog: Bibliografija knjiga objavljenih za učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj od 1761. do 1850. godine

1. ABC knisicza za potrebnost narodnih skol. ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Croatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Regiae. Apost. Majest. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, MDCCLXXIX [1779.]. 104 str., 18 cm.
1823.
2. ANLEITUNG zum Schönschreiben, nebst vorangesetztem ersten Theile der deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen. Uputjenje k'lipopisanju, skupa prepostavnim pervim dellom nauka Nimshkoga jezika, za potribu narodnih shkol. Laibach, gedruckt mit Egerischen Schriften, 1785. 63 str., 17 cm.
3. ANLEITUNG zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Kroatien. Napuchenyje vu navuk Nemskoga jezika za potrebnost narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Pritizkano vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine Szlovami, 1780. [8], 286 str., 18 cm.
1787.
1799.
1811.
1814.
1816.
1835.
1840.
4. BEGRY, Franjo Ksaver
Nemačke, i horvatsko-slavonske reči i razgovori. Sa kratkim dodatkom rečih, koje u nemačkom jeziku jednako glase, ali različno znamenovanje imadu. Pokušenje, kako bi se horvatsko-slavonskom početniku nauk nemačkog jezika olakšao. Od Franje Šaverie Begry-a, verhovnog učitelja c. k. zemunzke glavne učionice. U Oseku, pismeni udove Juliane Divaldove, 1846. XV, 127, [2] str., 18 cm.

5. DES ilirisch=deutschen Lesebuches drittes Bändchen. Kunst und Wissenschaft. Zweites Buch. Agram, Schnellpressen=Druck der nat. Buchdruckerei des Dr. Lj. Gaj, 1850. 180 str., 20 cm.

6. DEUTSCHE Sprachlehre für Schüler der ersten und zweyten Classe der Militär=Gränzschen in Kroatien. Wien, [gedruckt bey Georg Ueberreuter und Sohn], 1836. 189 str., 18 cm.

7. DEUTSCHE Sprachlehre zum Gebrauche der Militär-Gränzschen in Kroatien und Slavonien. Agram, gedruckt in der k. p. ilir. Rat. Buchdruckerei von Dr. L. Gaj, 1839. [2], 196 str., [?] cm.

8. GRAMMATICA Germanica, ex Gottschedianis libris collecta. Editio auctior et emendatior. Zagrabiae, typis Joan. Thomas nobilis de Trattnern, [1785.?]. 238 str., 18 cm.
1806.

9. ILIRSKO-NEMAČKA čitanka za mladež, kao i za učitelje, odhranitelje, gradjane i seljake. Ilirisch=Deutsches Lesebuch für die Jugend; wie auch für Lehrer, Erzieher, Bürger und Landleute. Od dvih svetjenikah zagrebačke biskupie. Von zwei Priestern der Agramer Diözese. U Zagrebu, Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1850. XII, 124, 168, 210, [2] str., 20 cm.

10. IMEN knisicza za haszen ladanyzkih skol. Namenbüchlein, zum Gebrauche der Landschulen in dem Königreiche Kroazien. Cum Speciali Privilegi Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Ofen, und Tyrnau, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, MDCCXCVI [1796.]. 67 str., 18 cm.
1823.
1839.
1844.

11. IMEN knisica za haszen varashkih uchilnic Horvatskoga orszaga. Namenbüchlein zum Gebrauche der Stadtschulen in dem Königreiche Kroatien. Cum speciali Privileg. Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Ofen, gedruckt in der königl. ung. Universitäts=Buchdruckerey, mit Stereotyp=Platten, 1823. 71 str., 18 cm.
1846.

12. KORNIG, Franz

Kroatische Sprachlehre, oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen, nebst beygefügtten Gesprächen und verschiedenen Übungen. Herausgegeben von Franz Kornig, Lehrer der bürgerlichen Erziehungsschule an der königlichen Hauptschule zu Agram. Agram, im Verlage der bischöflichen Buchhandlung, 1795. 419 str., 18 cm.

13. KRATKI navuk pravopiszanya Nemszkoga za potrebnost narodnih skol. Anleitung zur deutschen Rechtschreibung, zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 76 str., 18 cm.

14. LANOSOVIĆ, Marijan

Neue Einleitung zur slavonischen Sprache, mit einem nützlichen Wörter= und Gesprächbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und slavonischer Briefe und einem kleinen Titulaturbuch versehen. Zum Gebrauche aller Liebhaber derselben herausgegeben von P. Marian Lanossovich, Priestern aus dem Orden des H. V. Francisci Kapistraner Provinz. Mit allerhöchster Erlaubnisz. Esseck, gedruckt bey Johann Martin Diwalt, k. k. privil. Buchdruckern, 1778. [22], 272 str., 18 cm.

1789.

1795.

15. LESEBUCH von der Rechtschaffenheit, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn, und Croatien. Chtenya kniga od pravo-tvornosti, za potrebnost narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. Cum speciali Privileg. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Pritiskana vu Budimu, z-Kraly. Mudro-zkupchine szlovami, MDCCLXXX. [1780.]. [8], 208 str., 18 cm.

1796.

1812.

1815.

1822.

1829.

1833.

1836.

1841.

1843.

1846.

16. NEMAČKA slovnica za ilirske učenike prvoga i drugoga razreda početnih učionicah. U Terstu. I. Papš, vladateljni slovotičitelj, 1847. 201, [2] str., 18 cm.

17. NEMSKA grammatika oder Anfangsgründe der Deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Croatischen Jugend in der Landes=Sprache verfasst. Cum Privilegio Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. Wien, bey Joseph Kurzböck k. k. illyrisch= und orientalischen Hof- wie auch N. Oe. Landschafts= und Universitäts Buchdruckern, und Buchhändlern, 1772. – 109 str., 18 cm.

18. POMUM granatum worinnen durch die in dem Löbl. Warasdiner Generalat übliche Croatische Redens=Art der wahre Kern der Deutschen Sprache expliciret wird. Und dieses meinen lieben patriotischen Trivialisten, besonders denen, deren Wappen hier beygedruckt, zum leichtesten Begrief als ein nützliches Praesent zum neuen Jahr. Agram, gedruckt und zu finden bey Anton Jandera, in Capitel, 1771. 110 str., 18 cm.

19. RELKOVIĆ, Matija Antun
 Nova slavonska, i nimacska grammatika. Neue Slavonisch= und Deutsche Grammatik, in drey Theile getheilet. 1. Theil haltet in sich die Slavonische Orthographie, nebst kurzer Einleitung u der Deutschen Rechtschreibung. II. Theil zeigt die Etimologie, oder Wortforschung, und den Gebrauch der Theilen der Rede. III. Theil lehret Syntaxim, oder die Wortfügung, erstlich insgemein, hernach von jedem Theil der Rede ins besondere. Darnach folget ein Vocabularium, oder Wörterbuch Slavonisch, und Deutsch, nebst einen Auszug der gemeinsten, und im Reden vorkommenden Gesprächen, für die Slavonische Jugend sowohl, als für die Teutsche Liebhaber dieser Sprache. Herausgegeben durch Mathiam Antonium Relkovich, Kays. Königl. bey dem Löbl. Slavonischen Broder Infanterie Regiment angestellten Oberlieutenant. Zum erstenmal aufgelegt. Agram, gedruckt durch Anton Jandera p. t. Factorn, 1767. [32], 552, [8] str., 18 cm.
 1789.

20. SPRACHÜBUNGEN in der deutschen und kroatischen Sprache nebst einem deutsch-kroatischen Wörterbuche. Neueste verbesserte Auflage. Karlstadt, gedruckt mit Prettnner'schen Schriften, 1823. 260 str., 18 cm.

21. TADIJANOVIĆ, Blaž

Svaschta po mallo illiti kratko sloxenye immenah, i ricsih u Illyrski, i Nyemacski jezik, koje s[l]oxi Otacz Blax Thaddianovich, franciscan thaborski, i suxanyah czesarskih duhovni sluxbenik. U Magdeburgu, shtampano po Ivan Misku Prüferu, 1761. [23], 192 str., 13 cm. 1766.